

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

İbrahimli Ləman Ələsgər qızı

TONİ MORRİSONUN BƏDİİ ƏSƏRLƏRİNDƏ
FOLKLOR MOTİVLƏRİ

060201-Filologiya-Ədəbiyyatşünaslıq (Amerika ədəbiyyatı)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: **A.Q.Musayeva**

Filologiya elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKİ – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL AFRO-AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA FOLKLOR	
1.1. Afro-Amerika ənənələrində folklor-ədəbi əlaqələrinin inkişafı	
1.2. T.Morrison yaradıcılığı Amerika ədəbiyyatında yeni mərhələ kimi	
II FƏSİL T.MORRISON ROMANLARINDA ƏNƏNƏ VƏ MÜASİRLİK	
2.1. Əcdad T. Morrison romanlarının əsas obrazı kimi.....	
2.2. T. Morrison romanlarında folklor elementləri və müasirlik....	
NƏTİCƏ	67
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI	70

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir Amerika ədəbiyyatının aparıcı nümayəndəsi olan Toni Morrison 1988-ci il Pulitser, 1993-cü il ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. Amerika ədəbiyyatı tarixində Nobel mükafatı alan ilk qara dərilili qadın yazıçısı kimi o, əsərlərində milli kimlik problemlərini qaldırır, afroamerikalıların keçmişini və bu gününü işıqlandırır. Toni Morrison Amerikanın qara dərilili əhalisinin hüquqlarını qoruyan nüfuzlu təşkilatların üzvü olmaqla özünün yazıçı təəssübkeşliyini bildirmişdir. Bütün şüurlu həyatını insan haqlarına və o cümlədən feminizm hərəkatına sərf edən yazıçı cəmiyyətdə hökm sürən özbaşınalığa, ictimai istismara qarşı çıxış etmişdir.

İlk qələm təcrübəsi olan “Ən mavi gözlər” romanında mavi gözlərinin olmasını arzulayan zənci qızın həyat hekayəsini yazıçı Amerika tarixində yaşanan istənilən qara dərilili insanın hekayəsinə çevirir. Əsərdəki Pekola obrazı müəllifin sonralar bütün romanlarında vurğuladığı qara dərililərin utanc keçmişini tərənnüm edir. Yazıçı bu əsərdə qara dərilili toplumun gerçək həyatını göstərir. Məhz bu səbəbdən əsər hüzn dolu notlarla başlayır və ölü doğulan uşağın simasında ümidi itmiş, yaşamaq uğrunda mübarizə əzmi sındırılmış, nəinki ağların, hətta öz atası tərəfindən təhqir edilmiş zəncinin məşəqqətli həyatına işarə edir. Əsər işıq üzü gördüyü ilk gündən böyük oxucu rəğbəti qazanır və onun müəllifinə uğur gətirir. T.Morrisonun 1972-ci ildə çıxan və müxtəlif əxlaqi meyarlarla yaşayan zənci qadınlarının həyatından bəhs edən “Sula” romanı isə Amerika ədəbiyyatında nüfuzlu mükafatlardan olan Kitab mükafatını layiq görülür.

T.Morrisonun 1977-ci ildə nəşr etdiyi “Solomonun nəğməsi” romanının taleyi isə daha uğurlu olur. Yazıçı bu romanda köləlikdən xilas olan və öz milli köklərini axtaran, kimliyini yenidən qazanan zəncinin həyat hekayəsini təsvir edir. Roman ədəbi tənqidçilər cəmiyyətinin, eyni zamanda da Amerika Ədəbiyyat və İncəsənət

Akademiyasının mükafatına layiq görülür və az bir zaman kəsiyində yazıçı Amerika ədəbiyyatının ən tanınmış nümayəndəsinə çevrilir.

T. Morrisonun istənilən romanı sosial problemlərdən əziyyət çəkən qara dərilili afroamerikalı əhalisidir. Lakin yazıçı sosial problemlərin fonunda cəmiyyətdə hökm sürən hərc-mərclikdən də yazır, insanın bu toplumda yeri və mövqeyinə də diqqət yetirirdi. “Sevgili” romanında o, konkret sosial-tarixi reallıqdan insan, onun mahiyyəti haqqında qlobal ümumiləşdirmələrə yol açır. Əsərə folklor və mifoloji obrazların daxil edilməsi hadisələrin həddindən artıq sənədliliyindən uzaqlaşmağa kömək edir. T.Morrison təkcə yüz il əvvəl baş vermiş hadisələri, zənci xalqının köləliyi və Yenidənqurma dövründə çəkdiyi əzabları deyil, həm də bir zənci qadının yaşadığı daxili təlatümlərini əks edir. Uşağını öldürən, amma onun ölümündən sonra bütün həyatını itirən ana obrazı sözün həqiqi mənasında köləliyə qarşı yazılmış ən gözəl bədii obraz hesab edilir.

T.Morrisonun yaradıcılığında Afrika folklorundan gəlmə dərin kədər və inam hissi heyvətəmiz bir ədəbi istedadla birləşir. Yazıçının yaradıcılığında müasir dünyanın problemləri insan kədəri və çıxılmazlığı ilə vəhdətdədir. O, Amerika gerçəkliyi ilə Afrika kədərini sadə insanların həyat tərzində, toplumla münasibətlərində göstərə bilmişdir.

T.Morrison müsahibələrinin birində qeyd edir ki, “əgər ilk baxışdan afroamerikalının problemləri bir oxucu üçün maraqlı görünürsə, demək yazıçının qaldırdığı problemlər universal dəyərə malikdir” [39, s.15]. O, istər antisemitizmdən, istər hər hansı bir milli icmanın, bir cəmiyyətin daxili problemlərindən söhbət açsa da, bütün hallarda insan və onun dünyada yeri, əzab və izzirablarla dolu həyatı və bu həyat uğrunda mübarizəsindən bəhs edir. Bu baxımdan T.Morrison yaradıcılığı dünyanın istənilən yerində yaşayan insanın problemləri ilə bağlıdır və bu səbəbdən aktualdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yazıçının yaradıcılığından keçən ana xətt sevgi, barış və varoluş məsələləri ilə bağlıdır. Yazıçı bu məsələləri çox vaxt sual şəklində qoyur və oxucuya ünvanlayır. Başqa sözlə T.Morrison bütün yaradıcılığı boyu insanın varoluşu uğrunda

mübarizə aparan, nəyin bahasına olursa olsun bütün olanların insanın rifahına xidmət etməlidir kimi vacib məsələlərdən bəhs edir, onu da dünyanın bir parçası olmasını iddia edir. Görünür elə bu səbəbdən onun yaradıcılığı dünya ədəbiyyatın ən mükəmməl ədəbi nümunəsi kimi sevilir və oxunur.

T.Morrison ədəbi-ictimai həyatında repressiyaya məruz qalmış zənci xalq mədəniyyətini üzə çıxarmaq və onu dominant ağ mədəniyyətə alternativ kimi təqdim etmək kimi çətin bir vəzifəni qarşısına qoydu və onu həll etməyə çalışdı [50]. Onilliklər ərzində öz xalqının nüfuzdan düşmüş mirasına müraciət edən yazıçı, folklor qaynaqlarından yararlanır, onu süjet xəttinə salaraq yenidən dirçəltməyə nail oldu. T.Morrison zənci xalqına göstərə bildi ki, onun fəxr edəcəyi, sevməli olduğu bir şey – keçmişi və zəngin mədəni irsi var. Personajı Bob Saqqı kimi, yazıçı da zəncinin şəxsiyyətini, kimliyini önə çəkmək kimi çətin tapşırığı üzərinə götürərək, onun marjinal deyil, Amerika tarixində bərabərhüquqlu olmasını təsdiqlədi. Zənci xalq mədəniyyətinə, ümumi əxlaqi dəyərlərə sığınan yazıçı göstərdi ki, insan başqasına qalib gəlmədən öncə özünə qalib gəlməlidir. T.Morrisonun əcdadlarına olan sonsuz inamı və güvəni onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına təkan verdi, elə bunla bağlı demək olar ki, bütün yaradıcılığında qədim Afrika inancları ilə əlaqəni görmək mümkündür.

Zənci folklorunun Amerika xalq mədəniyyətinin ayrıca tərkib hissəsi kimi öyrənen yazıçı onu yaradıcılığına tətbiq elədi. Məhz bu səbəbdən T.Morrisonun yaradıcılığında folklorun rolunu nəzərə alarkən zənci şifahi xalq ədəbiyyatını və afroamerikalı düşüncə tərzini də nəzərə alıb öyrənilməsi vacib şərtlərdən biridir. Yazıçı afroamerikalıların mədəni və tarixi təcrübəsinin unikallığını, sehr və mifə ayrılmaz inamı ilə zəncilərin dünyagörüşünün spesifikliyini vurğulayır, real həyat hekayələrini fantastika və folklor elementləri ilə üzvi şəkildə birləşdirirdi. Aydındır ki, müasir oxucu üçün onun əsərləri təkcə kollektiv yaddaşın əksi deyil, həm də Amerika tarixinin etibarlı sübutudur. T.Morrisonun romanlarındakı mifoloji və sosial dialektika ona Amerika reallığının real təsvirlərini və Afrika folklorunun mistik elementlərini, məişət və fəlsəfi mövzularını bədi

tabloda birləşdirməyə imkan verdi. T.Morrisonun əsərlərində folklor və mifoloji obraz və süjetlər bədii cəhətdən yenidən düşünülür, dəyişdirilir və yeni məna qazanırdı. Bu da öz növbəsində onun romanlarını obrazlar sisteminin zənginliyi və sosial problemlərin təsviri baxımından unikal edirdi. Məhz bu xarakterik xüsusiyyətinə görə yazıçını Amerikanın keçmişi və bu gününü təsvir edən sənətkar adlandırırlar.

T.Morrisonun romanları Qərb ədəbiyyatşünaslığında kifayət qədər öyrənilib və təhlilə çəkilib. Sevindirici haldır ki, dünya şöhrətli yazıçının bir çox əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilib, “Dünya ədəbiyyatı” külliyyatına salınıb. Yazıçı Azərbaycan ədəbi mühitində tanınır və oxunur. Onun romanlarında qaldırılan mövzular Azərbaycan oxucusunun maraq dairəsindədir və bu səbəbdən T.Morrison yaradıcılığının öyrənilməsi aktualıq kəsb edir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi: XX-XXI əsrin Amerika yazıçısı Toni Morrison yaradıcılığı Qərb ədəbiyyatında yetərincə öyrənilmiş, onun zəngin roman dünyası, publisistikası və kiçik hekayələri daima ədəbi tənqidin əhatə dairəsində olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yazıçının yaradıcılığı A.Əhmədovanın “T.Morrisonun poetikası” adlı dissertasiya işində təhlil edilmiş, yazıçının yaradıcılığında qaldırılan problemlərə münasibət bildirilmişdir. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, dünya səviyyəli yazıçı T.Morrisonun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında geniş şəkildə öyrənilməmişdir. Yazıçının “Ən mavi gözlər”, “Solomonun nəğməsi”, “Cazz”, “Sevgili” romanları Azərbaycan dilinə tərcümə olunsada bu əsərlərin tədqiqi hələ də öz təhlilini gözləyir. Qərb ədəbi tənqidində müxtəlif aspektlərdən öyrənilən T.Morrison yaradıcılığına həsr edilən monoqrafiya və tədqiqat işləri yazılmış, dərsliklər nəşr edilmişdir. T.Harris, M.Rvans, B.Solomon, C.Ruk, M.Kleyton, Ç.Editor, C.Cekson, H.Blum, N.Stark, R.Abrahams, T.Higgins, İ.Qusarov, N.Stark, R.Abrahams, T.Higgins, T.Kuzmiş, S.Çuqanova və s. ədəbiyyatşünaslar Tonu Morrison yaradıcılığını tədqiq edib araşdırmışlar. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında isə yazıçının yaradıcılığı kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Magistr işinin əsas məqsədi Toni Morrisonun bədii əsərlərində folklor motivlərini müəyyən edib öyrənmək, yazıcının “Solomonun nəğməsi” və digər romanlarını təhlilə çəkməklə onlara münasibət bildirməkdir. T.Morrisonun romanlarında ənənə və müasirliyin sintezini öyrənməklə əcdad və milli kimlik problemlərinə də aydınlıq gətiriləcək.

Tədqiqatın əsas məqsədi aşağıdakı vəzifələrin reallaşdırılmasını nəzərdə tutur:

- Afro-Amerika ədəbiyyatında folklor mövzusunə aydınlıq gətirmək;
- Afro-Amerika ənənələrində folklor-ədəbi əlaqələrinin inkişafını müəyyən etmək;
- Amerika ədəbiyyatında T.Morrison yaradıcılığını yeni mərhələ kimi öyrənmək;
- T.Morrison romanlarında ənənə və müasirliyi təhlilə çəkmək;
- Əcdad obrazını T. Morrison romanlarının əsas problemi kimi müəyyən etmək;
- T.Morrison romanlarında folklor elementləri və müasirlik probleminə münasibət bildirmək.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Dissertasiya işinin əsas obyektı XX-XXI əsr Amerika ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Toni Morrison yaradıcılığıdır. Toni Morrisonun bədi əsərlərində folklor elementlərinin öyrənilməsi, ənənə və müasirliyin sintezində əcdad obrazının əsas problemi kimi müəyyən edilməsi isə magistr işinin predmetini təşkil edir.

Eyni zamanda T.Morrison romanlarında folklor elementləri və müasirlik probleminə münasibət bildirməklə alınan nəticələrin yekunu kimi qiymətləndiriləcək.

Tədqiqat işinin metodoloji bazası: Dissertasiya işinin metodoloji əsası bioqrafik, müqayisəli-tarixi və mədəni-tarixi metodlarının təhlil prinsiplərindən ibarətdir.

Tədqiqat işində Toni Morrison yaradıcılığı təhlil edildiyi üçün araşdırmalarda bioqrafik metoddan istifadə edilib. Yazıçının həyatını və ədəbi fəaliyyətini xronoloji ardıcılıqla izləməyə yardımçı olan bioqrafik metod lazımi nəticələrə yol açmışdır.

Müqayisəli metodun vasitəsi ilə yazıçının yaradıcılığında folklor və mifoloji ideyalara aydınlıq gətirilmiş, folklor elementlərinin xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Toni Morrisonun şəxsiyyəti və ictimai fəaliyyəti romanları ilə müqayisədə öyrənilmiş, paralellər aparılmışdır.

Eyni zamanda, mədəni-tarixi metodun köməyi ilə dövrün ictimai-siyasi, mədəni mühitinə də münasibət bildirilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Müasir Amerika ədəbiyyatında danışılmaz yeri olan Toni Morrison romanlarının materialları zəminində yazıçının ədəbi əsərlərində folklor elementləri müəyyənləşdirilmiş, magistr dissertasiyası səviyyəsində qaldırılan problemə aydınlıq gətirilmişdir. Yazıçının romanlarında milli mədəni kimlik, ənənəyə bağlılıq və zənci folklorunun Amerika xalq mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi önə çıxması yazıçının ideya-estetik görüşləri kimi müəyyən edilmişdir.

Toni Morrisonun romanlarında obrazlar aləmindən gələn ənənə və müasirliyin vəhdəti, xüsusilə əcdadlara münasibət afroamerikalı milli ruhunun müəyyənləşdirilməsini şərtləndirən elmi yeniliyi özündə ehtiva edir.

Tədqiqatın elmi və praktik əhəmiyyəti: Təqdim olunan tədqiqat işindən müasir Amerika ədəbiyyatının tədrisi üçün nəzərdə tutulan dərslər vəsaitlərinin, tədris proqramlarının, metodik vəsaitlərin hazırlanmasında, Amerika ədəbiyyatına dair mühazirələrdə istifadə oluna bilər. Magistr dissertasiyası həmçinin Qərb ədəbiyyatı, Amerika ədəbiyyatını tədris edən müəllimlər, habelə xarici dil fakültələrinin bakalavr, magistr pillələrinin tələbələri və aspirantları üçün əhəmiyyətli ola bilər. “Amerika ədəbiyyatında folklor motivləri” kursunun tədrisində də praktik vəsait kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobeşiyası: Azərbaycan Dillər Universitetinin xarici ölkələr

ədəbiyyatı kafedrasında aprobasiyadan keçmiş, kafedranın iclaslarında müzakirə edilmiş, “Toni Morrison yaradıcılığında folklor qaynaqları” adlı məqalə çapdan çıxmışdır. Məqalə tədqiqat işinin mövzusu ilə səsleşir və mövzunun prinsipləri əsasında qələmə alınmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu: Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

FƏSİL I

AFRO-AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA FOLKLOR

1.1. Afro-Amerika ənənələrində folklor-ədəbi əlaqələrinin inkişafı

Əvvəlki əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin tarixi həm folklorun, həm də ədəbiyyatın indiki vəziyyətinə öz dəsti xəttini qoyduğundan və onların indiki münasibətlərinə öz düzəlişlərini etdiyindən Toni Morrisonun yaradıcılığında folklorun rolunu nəzərə alarkən zənci şifahi xalq sənətinin inkişaf xüsusiyyətlərini və afroamerikalı yazıçıların ona istinadını nəzərə almaq önəmlidir.

Görünür, zənci folklorunun Amerika xalq mədəniyyətinin ayrıca tərkib hissəsi kimi müəyyən edilməsi bu etnosun yaranma və formalaşma tarixi ilə bağlıdır. Bəzi tarixi mənbələr göstərir ki, Afrikanın müxtəlif bölgələrindən və əyalətlərindən qara qullar ixrac edilir, dünyanın bir çox ölkələrində qul bazarlarında satılırdı. Onlar müxtəlif tayfa və xalqlara, etnik və dil qruplarına mənsub olan, həyat tərzinə, mədəniyyətinə və fiziki xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirdilər. Kölə gəmiləri Amerikaya müxtəlif insanları gətirirdi. Amerikanın şimal meşə bölgələrindən hündür və tünd dərilili Aşantilərdən tutmuş Konqo hövzəsindən daha qısa və açıq dərilili Bantulara qədər Amerikanın dörd bir tərəfinə köç edirdilər. Bu insanlar həm də əsarətdə olduqları bölgələrdə - köçəri və yarımköçəri tayfalardan tutmuş erkən feodal dövlətlərinə qədər müxtəlif sosial institutlara mənsub idilər. Onların həyat tərzinə gəlincə, qeyd etmək olar ki, savanna sakinləri əsasən qoyunçuluq və maldarlıqla, göl və çay sahillərində yaşayanlar balıqçılıqla, meşə tayfaları ovçuluq və meyvə toplamaqla məşğul olurdular. Bu fərqlərə baxmayaraq, müxtəlif Afrika ölkələrindən olan insanların Amerikanın iqtisadi təşkilində, müxtəlif sənətlərin inkişafında, eləcə də mədəniyyətdə – musiqidə, rəqslərdə, şifahi xalq yaradıcılığında ümumi cəhətlər var idi.

Özlərini vətənlərindən minlərlə kilometr aralıda, yad bir mühitdə tapan müxtəlif sosial və mədəni mənşəyə malik olan qullar nəinki “qeyri-tayfalaşdırılırdı”, həm də insani fərdilikdən məhrum edilirdi. Nəticədə, “onlarda Afrika ənənələrini və Afrika mədəni irsini qoruyub saxlamağa, inkişaf etdirməyə və davam etdirməyə imkan verəcək ictimai təşkilatın yaradılması ilə bağlı imkanları yoxa çıxdı” [47, s.34].

Köləlik və qəddarlığın hökm sürdüyü şəraitdə qəbilə mədəniyyətlərinin müxtəlifliyi “hamarlandı və yox oldu” [47, s.37]. Amma eyni zamanda, afrikalı qulların Amerika torpağında əldə etdikləri “birgə yaşamaq, işləmək və köləliyə qarşı mübarizə prosesində formalaşan ümumi taleyi, dili və köklü maraqları onları tədricən bir araya toplayıb, ümumi irqi-etnik özünüdərək və ümumi quruluş, qrup həmrəyliyi hissinin yaranması üçün obyektiv zəmin yaratdı” [47, s.38].

Məhz bu şəraitdə Afrikadan köç etmiş zənci qulların özünəməxsus mühiti yarandı ki, onun da əsas xüsusiyyəti Afrikan folklorunun özləri ilə yerləşməsi idi. Şifahi Afro-Amerika ənənəsinin janr və növ müxtəlifliyində nəğmələr [əmək nəğmələri, blüz], nəsr əsərləri [nağıllar, əfsanələr, lətifələr], söz oyunları, rəqs mədəniyyəti, xalq inancları [ritual və magiya, cadugərlik] var idi ki, zənci folkloru kimi yerli xalqlarla qarışaraq yeni mədəniyyətin yaranmasına zəmin oldu. Məşhur folklorşünas Mett Kleyton afroamerikalı folklorunun ən mühüm nailiyyətlərindən biri kimi qərarililərin həyatda və iş zamanı davranışlarının zənci əhalisinin siyasi və iqtisadi təbəçiliyi hesabına formalaşmış xüsusi strategiyası kimi vurğulayır [25, s. 37]. Afrikadan gəlmə amerikalıların şifahi yaradıcılığı, davranış tərzini həmişə təbiətdə ziddiyyətli olan bir çox mənə və şərhləri ehtiva edir.

Elə bununla bağlı zənci folklorunun inkişaf tarixi onun xüsusi statusunu müəyyənləşdirdi və bütövlükdə Amerika xalq mədəniyyətinin formalaşması prosesində əhəmiyyətini müəyyənləşdirdi. Əsrlər boyu qərarili amerikalılar xalq mədəniyyətinin ən zəngin təbəqəsini yaratmışlar ki, bu da təkcə folklor və mədəniyyətlər arasındakı sahələrdə xüsusi tədqiqatlar üçün deyil, həm də Amerika yazıçılarının ədəbi əsərlərində yaradıcı

şəkildə səmərəli mənbəyə çevrildi. Məhz buna görə də, son illər qərarlı amerikalıların yaradıcılığı folklor motivləri ilə öyrənilir, ədəbi qaynaq və milli zəmin kimi dəyərləndirilir [21; 25].

Afrika folklorunu və mifik ritualları öyrənən Kvadvo Osey-Nyame Jr "Afrikan mifi və nağılları: epik nağıllar" əsərində yazır ki, etnik yazıçıların yaradıcılığında folklorun rolu danılmazdır və o, fikirlərini bu şəkildə əsaslandırır: "Belə əsərlərin kompozisiyasına xalq prinsipi təsir göstərir. Burada daha çox xaosdan harmoniyaya, daxili və ya xarici münaqişə vəziyyətindən kosmik nizama doğru inkişaf prinsipi əsas götürülür". Tədqiqatçının fikrincə, folklor qaynaqları etnik yazıçını "etnosun tarixini, onun köklərini, kosmosun bütöv mənzərəsini təsdiqləməyə və yenidən yaratmağa, onun mədəni töhfəsini, bəşər tarixində yerini dərk etməyə sövq edir. Nəticədə, müəllifin xalqın taleyini dərk etməsi folklor və mifoloji tarixşünaslıq ənənəsi ilə, xalqın özünü necə dərk etməsi obrazı ilə birləşdirən janr yaranır"[36, s.168]. Uzun müddət əsarət, alçaqlıq, ayrı-seçkilik zəncirində olan zəncilərin ədəbiyyatı əsasında formalaşan da məhz şifahi xalq yaradıcılığı idi. Bu vəziyyət dünya prosesinin xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirirdi. Qara dərililər insan təbiətinin tələbatını təşkil edən mədəni, bədii, yaradıcılıq fəaliyyətlərindən zorla qoparıldığı bir şəraitdə çıxış yolu tapmış, onu folklorda reallaşdırmışdır. Həsəd aparıla biləcək müxtəlif formalarla təmsil olunan bu ədəbi xüsusiyyət zənci ədəbiyyatını qidalandıran və Amerikalıların yaratdığı ədəbiyyatın bir çox spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən edən mənbə oldu. Məhz buna görə də həm zənci yazıçıları, həm də "qara" mədəniyyətin daşıyıcıları folklora daha çox diqqət yetirirdilər. Zənci folklorunun fraqmentləri adətən zənci ədəbiyyatının, o cümlədən nəsr, poeziya və dram antologiyalarının proloqlarına çevrildi.

Cənub plantasiyalarında mövcud olan şifahi hekayələr, eləcə də poetik mahnı və musiqi formaları zənci ədəbiyyatının yaranmasında mühüm rol oynadı. Tənqidçi Çarlz River Editor belə bir fikri irəli sürür ki, "Təcrid olunmuş qara dərililərin mədəniyyəti Amerika cəmiyyəti çərçivəsində formalaşmış və o əsasən şifahi formada həyata keçirilib.

Bu, yazılmamış tarixi və ədəbiyyatı olan qapalı dünyadır”[29, s.15p]. Xalq nağıllarının və əfsanələrinin çoxu Afrikadakı zəncilərin dövründə, qullar Amerikaya gətirilib qul edilməzdən əvvəl yaranıb. Onlar, məsələn, artıq Amerika faunasının nümayəndələri ilə əvəz olunan qara qitənin faunasının nümayəndələrini nümayiş etdirdilər.

Xalq mahnıları bəzən yumoristik rənglərdən məhrum olmasa da, əsasən qamçı ilə silahlanmış nəzarətçinin nəzarəti altında ağır əməkdən, yorğunluqdan yaranan xırda əhval-ruhiyyələrlə müşayiət poetik növlər sayılırlar. Belə nəğmələr ağı xarakteri daşıyır və özündə qul auksionunda satılan uşaqla ondan zorla ayrılan ananın acısı və ya alçaldıcı fiziki cəzaya məruz qalan, qamçılanan bir qulun iztirabları kimi səslənir.

Zənci folklorunun ilkin etnik növləri və formalarına nəzər salsaq buraya ilk növbədə, blüz melodiylarını Afrika zəng-cavab üslubu ilə birləşdirən orijinal musiqi janrını təmsil edən mənəvi duyğuları birləşdirən, “Bibliya” mətni və süjeti əsasında qurulmuş nəğmələri göstərmək olar. Bu janr cənub plantasiyalarında vətəndaş müharibəsindən əvvəl yaranmış, daha çox əmək prosesini və duaları müşayiət edirdi. İstirahət zamanı dini-ruhani tamaşalarda nümayiş etdirilirdi. Vətəndaş müharibəsi başa çatdıqdan sonra bu nəğmələrin ilk toplusu, “ABŞ qullarının mahnıları” [1867] nəşr olundu və XIX əsrin sonundan etibarən sırf Amerika musiqisinə çevrildi.

Uzun müddət mənəviyyatda itaətkarlıq və xoşagəlməz taleyin qəbulu mövzusu üstünlük təşkil etdi, lakin tədricən üsyankar motivlər azadlığa təkan kimi dolayı şəkildə də olsa, onlara nüfuz etməyə başladı. Çarmıxa çəkilmiş Məsihin “Bibliya” sayağı obrazı zənci xalqının taleyi ilə əlaqələndirilirdi və onu əsir götürən fələstinlilərin başına məbədi endirən Samson, məzlumun arzu olunan iradəsini tapmaq üçün susuzluğunu ifadə etdi. Ruhanilərin belə yanaşmasına maraq yaranmışdı və tez bir zamanda bu Cənubdan uzaqlara yayıldı. “Ah Cordan, ah”, “Gəl, Musa”, “Ah, Azadlıq”, “Çay sahilində” və başqaları. Daha sonra İsa Məsihin Afrika xalqlarına təsirindən yazan ədəbi tənqidçi Con Cekson xatırlayır ki, o, cənub plantasiyalarında ilk dəfə “İsaya doğru get” nəğməsini

əşitmişdi, bu onun üçün yeniyetməlik dövründən qeyri-ixtiyari xilas olmaq üçün ilk oyanış idi [35, s.109].

Demək olar ki, eyni vaxtda başqa bir forma - ruhani, blüz və caz elementlərini özündə birləşdirən musiqi janrı olan gospel formalaşdı. “İncil”in süjet və motivlərinə zənci qulların nəğmələrində də rast gəlinir. Bu onunla bağlıdır ki, “İncil”in musiqisinin ritmik və ifadəli səslənməsi caza bənzəyir. “İncil” müjdələrindən gələn elementlər daha sonra Amerika rok-n-roll janrı tərəfindən mənimsənildi. İndi caz, rok-n-rol janrının zənci folklorundan gəlmə elementlər olduğunu bilməyən tapılmaz.

Lakin sonradan təkcə Amerikada deyil, həm də beynəlxalq səviyyədə tanınma qazanan folklor janrı, Missisipi sahillərində yayılmış afroamerikalıların lirik mahnısı olan bluz idi. O, bütövlükdə Amerika musiqisinə böyük təsir göstərmiş, xüsusən də caza səmərəli şəkildə inteqrasiya etmişdir. Bu, XIX əsrin sonlarından itmiş xoşbəxtlik, sevinc, sevgi haqqında kədərli hisslər, kiçik əhval-ruhiyyə ifadə edən kənd musiqiçilərinin ifasında məlum olmuşdur. Blyuz pillələrin aşağı lada salınması [blyuz intonasiyası adlanır], həmçinin improvizasiya azadlığı ilə xarakterizə olunur. Əsas musiqi alətləri əvvəlcə banco, sonra isə gitara idi. Blyuz caz musiqisinin müəllifi və ifaçısı, onun caz qrupuna rəhbərlik edən Uilyam Handinin sayəsində məşhurlaşdı. O, ilk məşhur blyuzlardan birini “Memphis Blues” bəstələyib və onun əsl musiqi kəşfi “Sent Louis Blues” olub. Onu “bluzların atası” adlandırırlar. Digər əsərləri də məşhurdur: “Sarı itin blyuzu”, “Bill-strit blyuzu”, “Ümitsizlik blyuzu” və s.

Reqtaym üslubu zənci folkloru ilə bağlı idi. Məhz qara dərilili bəstəkar Skott Çoplinin sayəsində reqtaym ABŞ musiqi sənətinin klassikinə çevrildi. O yumşaq lirizm və kompozisiyanın zərifliyi ilə xarakterizə olunur. Göründüyü kimi Afrika-Amerika ədəbiyyatı müxtəlif ənənələrin mürəkkəb birləşməsidir. Amerika tarixindən məlumdur ki, afro-Amerika ədəbi mətni XVIII əsrdə yaranmışdır [20, s.150. Afrikalı Amerika ədəbiyyatının ilk əsərləri avtobioqrafiyalardır, məsələn, “Olauda Ekvianonun həyatının maraqlı hekayəsi” öz dövründə yazılmış ən mükəmməl əsər hesab edilir. “Afrika-

amerika ədəbiyyatı” antalogiyasının müəllifləri qeyd edirdilər ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər tərcümeyi-halı afroamerikalı ədəbiyyatının əsas janrı olmaqda davam etmişdir [20, s.151]. Ən çox yayılmış tərcümeyi-hallar amerikalı qul olan Frederik Duqlasın Həyatının Hekayəsi, “Uilyam Uells Braunun həyatı və qaçışı haqqında hekayə”, Buker T. Vaşinqtonun “Köləliyindən uzaq” adlı əsərlərdir. Bu əsərlərdə zənci qulların ağır həyatları, qul əməyi və mənəvi böhranından söz açılır, insanın həyat qarşısından cıxılmazlıqlarından danışılır.

Keçən əsrin 20-ci illərində afro-Amerika ədəbiyyatı Harlem İntibahı adlanan görünməmiş yüksəlişin yaşadı. Bu zaman bir çox afroamerikalı yazıçılar meydana çıxdı. Onların ən məşurları Lenqston Hyuz [1902-1967], Kaunti Kallen [1903-1946], Klod Makkay [1889-1948] və başqaları idilər ki, sonralar zərnci ədəbiyyatı deyiləndə məhz onlar yada düşür və hörmətlə xatırlanırdı. Harlem İntibahının bir xüsusiyyəti afroamerikalıların üzləşdiyi problemləri ifadə etmək yollarının axtarışı və ənənə və soy-kökə qayıtma məsələlərinin təməlinin qoyulması idi. Harlem İntibahında Afrika keçmişinə müraciət mühüm rol oynayırdı. Məsələn, Lenqston Hyuz öz poeziyasında afroamerikalı musiqi ənənəsinin formaları olan blüz və cazı sınaqdan keçirdi. Bu təcrübələr afroamerikalı ədəbiyyatının gələcək inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Lenqson Hyuz nəsr üçün də çox şey etdi. O, folklor ənənəsinə müraciət edərək Sadə obrazını yaratmışdır. Bu xarakterə həsr olunmuş eskizlərin komik formasının arxasında Amerikadakı afroamerikalıların vəziyyəti ilə bağlı ciddi mövzular var idi.

Lenqson Hyuz üçün caz ruhunda ritm formal məqam deyildi. Şair cazda Amerikada qaradərili insanın həyatını ifadə edən fitri formalardan birini görürdü. Caz onun üçün şəxsiyyətin daxili emosional partlayışını, özünü ifadə etmək istəyini, həyatın çətinliyinə qalib gəlmək ehtiyacını təcəssüm etdirirdi. Lenqson Hyuz xatirələrində bu fikri belə inkişaf etdirmişdir: “Mənim üçün caz yerinə yetirilməmiş arzunun montajıdır. Hələ gerçəkləşməmiş böyük, böyük arzu... Caz ürək döyüntüsüdür. Onun ritmi sizin

ritminizdir”[44, s.38]. Şair şeirlərinin birində “Cazın ritmində yaşa” deyirdi. “Bu, həyatın ritmidir”[44, s.39].

Lenqston Hyuz poeziyasına həyat verən digər güclü mənbə Uolt Uitman poeziyasından gəlmə ənənə idi. Onun “Qoca Uolt” şeiri həm “Ot yarpaqları”nın müəllifinə məhəbbətinin elanı, həm də bir növ “ehtiram simvolu” kimi Amerika ədəbi tənqidində dəfələrlə vurğulanmışdır. Keçən əsrin ortalarında Beynəlxalq Nəşriyyatlar tərəfindən dərc olunan Uolt Uitmanın seçilmiş şeirlərinə yazdığı ön sözdə Lenqston Hyuz yazırdı ki, “xeyirxah çal saçlı şair” onun üçün köləliyin, məhvetmə müharibələrinin əleyhdarı, humanist və insan yoldaşlığının carçısı kimi əzizdir. Görünür bu yaxınlıq onları demokratiya və millilik ideallarına inamla bir araya gəlməsinə şərait yaratdı. Uolt Uitmanın əhatə dairəsi, ümumamerikan miqyası və güclü natik intonasiyası Lenqston Hyuzun “Qoy Amerika yenidən Amerika olsun” şeirində ən bariz ifadəsini tapmışdı.

Zənci folklorunu mənimsəyən, Uolt Uitman ənənəsini zənginləşdirən Lenqston Hyuz özünəməxsus orijinal üslub yaradır. O, çevik, səslə cizgiləri, sakit intonasiyanı xoşlayır, miniatür şeirlərə, konkret şəxslərin eskizlərinə, epizodlara, keçici əhval-ruhiyyələrə meyl edirdi. Onun sərbəst misralarında mənəvi blyuz ilə birlikdə qafiyəli misra da bir yerdə mövcud idi. O, başqa formaları da qəbul edirdi və bəzən də mahnılardan, ballada və misra-dialoglardan da istifadə edirdi. Lakin bütün deyilənlərin ən başlıcası o idi ki, Lenqston Hyuz humanizmi, mənəvi dəyərləri səsləndirməklə, məişət nəsrini yüksəltmiş, onu poeziya faktına çevirməyi bacarmışdır.

L.Hyuzun lirik qəhrəmanı, sanki çoxsaylı irili-xırdalı güzgülərdə əks olunmuş kimi, çox fərqli qiyafədə və situasiyalarda görünürdü və onlardan ən vacibi qəhrəmanın dramatik, komik, adi görünməsi idi. L.Hyuz təmkinli sənətkardır, tənqidçilər onu “sərin” şair adlandırırlar [30, s.17]. Bu xüsusiyyət təmənnasızlıqdan və ya biganəlikdən deyil, real şəraitə obyektiv baxışdan, zəngin həyat təcrübəsindən və insan təbiətini dərk etməkdən irəli gəlir. Hyuz həvəsə yaddır, əksinə, onun dünyanı qavrayışı ironiya, bəzən

incə yumorla rənglənir. O, “etiraf poeziyasının” yüksəlmiş emosionallığını bölüşmürdü. Lirik əsər onun üçün “şəxsiyyətdən qaçış” forması, “hissin təmizlənmiş mahiyyəti” olaraq qaldı. “Nə qədər qısa olsa şeir, bir o qədər yaxşıdır” deyər qeyd etmişdi Lenqson Hyuz. O kədərli, faciəli hadisələrdən danışanda belə təmkinli görünürdü. Amerika ədəbiyyatı tarixində şairi birmənalı olaraq zənci folklorundan qaynaqlanan, bütün ruhu ilə zənci irsinə bağlı sənətkar kimi qeyd edirlər. Elə bu səbəbdən Lenqson Hyuz yaradıcılığını öyrənmədən afro-Amerika ədəbiyyatında folklor qaynaqlarının müəyyənələşməsinə doğru-düzgün münasibət bildirmək olmaz.

Afro-amerika ədəbiyyatının ikinci böyük siması Klod Makkay 1920-ci illərdə Harlemin həyatından bəhs edən "Harlem Evi" romanını yazdı. Harlem İntibahının liderləri arasında Zorah Neil Hurstonun adını da qeyd etmək yerinə düşərdi. O, afroamerikalıların əfsanə və nağıllarından ibarət “Qatırlar və kişilər” kitabının müəllifidir. Bundan əlavə, onun “Gözləri allahı izləyirdi” romanı afroamerikalı müəlliflərin sonrakı nəsillərinə çox böyük təsir göstərdi, çünki Zorah Neil Hurston zəncinin şifahi nitqini ustalıqla təkrarlayır və Afrika-Amerika ədəbiyyatı üçün yeni bir mövzu təqdim edir, zəncinin daxili aləmini açır.

Harlem İntibahı 1930-cu illərdə ölkənin Böyük Depressiyaya düşməsi ilə sona çatdı. Bununla belə, artıq keçən əsrin qırxıncı və əllinci illəri Richard Rayt və Ralf Ellison kimi böyük yazıçıların adları ilə zənci mədəniyyəti və İntibahı ilə əlaqəli oldu. Riçard Raytın “Doğma oğul” romanı XX əsr Afrika-Amerika ədəbiyyatının ən diqqət çəkən əsərlərindən biridir. “Doğma oğul” romanının problemləri Avropa ekzistensializminin problemlərinə yaxındır və bir çox hallarda onu ekzistensial ədəbiyyatın nümunəsi kimi öyrənirlər. Amma qeyd edilməlidir ki, məhz bu əsərdə yazıçı zənci irsindən, adət və ənənələrindən, kimlik problemlərindən söz açır. Romanda insan həyatının mənası nədir sualı qoyulur. Qətl varlığa haqq qazandıran yaradıcılıq aktına çevrilir, insana öz varlığını dərk etməyə kömək edir. Öldürməklə, afroamerikalı sanki ona ayrılmış ərazini pozur, ətrafda baş verənlərə fəal şəkildə müdaxilə edir, özünü

hərəkətə qadir insan kimi hiss edir. Qara dərili, aşağılardan yüksəlmiş, çətin həyat sınaqlarından keçmiş, Amerikada tanınan yazıçıya çevrilmiş Riçard Rayt irsi heç şübhəsiz folklor qaynaqları ilə bağlıdır.

Riçard Rayt “zənci inqilabı” ərəfəsində qəfil başa çatan çətin bir axtarış yolu ilə getmişdir. O, Bolduin, Allison, Hansberri, Morrison kimi “yeni dalğa” yazıçılarının sələfi olmuşdur. Onu müəllim kimi qəbul edirdilər, lakin onun cızdığı yoldan kənara çıxanlar da oldu, hətta onunla mübahisə də edirdilər. Lakin bütün hallarda Riçard Rayt qaradərili amerikalıların azadlıq mübarizəsinin növbəti mərhələsini, maddi nailiyyətlərə səbəb olan mübarizəni də olovlandırırdı. Elə bu səbəbdən yuxarıda adı çəkilən yazıçılar onun yaradıcılığından qidalanırdı, onun soy-kökə, ənənə və keçmişə bağlılığını yeni şəkildə davam edirdilər.

Riçard Rayt qəhrəmanlarının ideoloji yetkinləşməsi prosesi onun keçmiş və irsi bağlılığı ilə əlaqəli idi və bu səbəbdən onun “Parlaq səhər ulduzu” əsərini haqlı olaraq “dərslük” və ya afroamerikalıların masa üstü kitabı adlandırıdılar [45, s.19]. Əsərdə pastor Teylorun əhatəsində göstərilən insanın mənəvi yüksəliş motivi romantik və qəhrəmanlıq pafosu alır. İki inqilabçı oğlunun anası olan yaşlı zənci qadın Sue, ehtiyacı və hüquqlarının olmaması ilə sadə, zahirən ruhdan düşmüş bir insanın mənəvi gücünü ortaya qoyur. Digər kasıb qaradərililərdən fərqli olaraq, alçaldılmış, elementar ehtiyaclar tərəfindən idarə olunan Sue çətin daxili aləmi olan bir insandır. Onun taleyi səciyyəvidir: sevincsiz uşaqlıq, fermada zəhmətkeş həyatı, əvvəlcə İsa Məsihə olan xilaskar inam, ona həyatın çətinliklərini dəf etməyə kömək edirdisə sonra onlar da yoxa çıxır. Ərinin ölümündən sonra həyatın mənası təhlükəli, xüsusən də Amerikanın cənub şəraitində üsyankar bir yol seçən iki oğul olur. Onların işləri ilə tanış olmaq qoca Suenin həyatdakı baxışlarını genişləndirir. Oğullar “onun gözündən köhnə imanın tərəzisini qoparırlar”: “...Yavaş-yavaş onu başqa bir inanca, yeni lütf nuru bəxş edən böyük və möhkəm bir imana gətirdilər” [31, s.19p.]. Qırmızı onilliyin əlamətdar əsərinə çevrilmiş kommunistlərin, yeni qəhrəmanların mənəvi ucalığı və cəsarəti də əsərdə vurğulanır.

Görünür bu səbəbdən əsər Sovetlər birliyində çox oxunmuş və təhlil edilmişdir. Oğlanların anaları həlledici mənəvi sınaq anında düşmənləri ilə yan-yanə, üz-üzə göstərilir. Oğlunun yoldaşlarını xilas edən Suen ananın ölümü onun mənəvi apoteozu kimi xarakterizə olur.

Ralf Ellisonun “Görünməz adam” romanında bunun əksini görürük. Burada afroamerikalı heç kimdir, boş yerdir. Necə qışqırsa da, varlığını bəyan etsə də, ona əhəmiyyət vermirlər, onunla hesablaşmır, ətrafdakı cəmiyyət üçün o, sadəcə olaraq yoxdur. Bu sərlər Riçard Rayt kimlik və milli mədəni identiklik problemini qaldırır. Qara dəriliələrin folklor qaynaqlaından süzülüb gələn var oluş mübarizəsini dolayı şəkildə afroamerikalılaraçatdırmağa çalışır.

Keçən əsərin 60-cı illərində Qara Estetik Nəzəriyyə və Qara İncəsənət Hərəkatı afroamerikalıların hüquqları üçün siyasi mitinqlərdən sonra ortaya çıxdı. Qara İncəsənət Hərəkatı sənətin yalnız Afrika əsilli Amerika icmasının problemlərinə həsr olunmasını və “universal” adlandırılan məsələlərə məhəl qoymadan yalnız onlarla məhdudlaşmağa çağırırdı. Maraqlıdır ki, 1960-cı illərin afroamerikalı yazıçıları ABŞ ədəbiyyatının “əsas axınına” qoşulmağa əsaslı cəhd göstərmədilər. Onların əsas ilham mənbəyi zənci məhəllələrinin həyatı idi. Əsərlərin diqqətində yalnız öz mədəni dəyərlərinin təbliği, zənci kimliyi və onun uğrunda mübarizə dayanırdı.

XX əsrin son rübündə afroamerikalı yazıçılar öz sələflərinin təcrübəsini mənimsəmiş, ideya və mövzularını inkişaf etdirmişlər. Toni Morrison [1931- 2019], Elis Uoker [1944], Qloriya Naylor [1950-2016] XXI əsrin əvvəlində Afrika-Amerika ədəbiyyatında liderlik etdi. Bu üç Afrikan kökənli yazıçılar arasında əsas diqqət Toni Morrisonun romanlarına verilir. Görünür bu onunla bağlıdır ki, o, ABŞ-ın mədəni həyatında görkəmli şəxsiyyət, ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatıdır. Bundan əlavə, əsrin sonunda afroamerikalı ədəbiyyatında cərəyanların əksəriyyəti Toni Morrisonun romanlarında öz əksini tapmışdır. T.Morrisonla bağlı Amerika ədəbiyyatşünaslığında olduğu kimi, Qərb yönümlü ədəbi prosesdə onlarla monoqrafiyalar, dərsliklər və elmi

araşdırmalara rast gəlmək olar. Demək olar ki, onların əksəriyyəti T.Morrison yaradıcılığında folklor motivlərinin və folklor qaynaqlarının öyrənilməsidir. Demək T.Morrison da öz sələfləri kimi zənci folklorundan yaralanmış, yazdığı əsərlərin hər birinin ruhunda xalq rəvayət və nağılları, mifləri dayanır. Onun dünyaca məşhur “Solomonun nəğməsi” romanı bütünlükdə afroamerikalı folklorunun motivləri üzərində yazılıb.

1970-ci illərdən başlayaraq afroamerikalı ədəbiyyatında yeni adların meydana çıxması ilə yanaşı, afroamerikalı ədəbi tənqidi xüsusilə intensiv inkişaf etməyə başladı. Ümumiyyətlə, afroamerikalı yazıçıların əsərlərinin afroamerikan şifahi və ədəbi ənənələri və Qərb ədəbi ənənəsi [Şimali Amerika və Qərbi Avropa] əsərləri ilə tipoloji əlaqəsi uzun müddətdir araşdırılır. Bu əlaqə Uilyam Dübuanın afroamerikan şüurunun ikili, eyni zamanda iki ənənəyə aid olduğu iddiasına əsaslanır: “Misirli və hindli, yunan və romalı, teuton və monqoldan sonra zənci bir növ yeddinci oğuldur, pərdə ilə doğulmuş və bu Amerika dünyasında ikinci baxış qabiliyyətinə malik olan, ona heç bir həqiqi özünüdərk verməyən, ancaq o biri dünyanın kəşfi vasitəsilə özünü görməyə imkan verən bir dünyanın varlığıdır. Bu, özünəməxsus duyğudur, bu ikili şüurdur, hər zaman özünə başqalarının gözü ilə baxmaq, məzəli nifrət və mərhəmətlə baxan dünyanın lenti ilə öz ruhunu ölçmək hissidir. İnsan nə vaxtsa özünün ikiliyini hiss edir, amerikalı, zənci. İki döyüşən ruh, iki fikir, iki barışmaz cəhd. Bir qaranlıq bədəndə iki döyüşən ideal, yalnız inadkar gücü onu parçalanmaqdan qoruyur. Buna görə də, afroamerikalı ədəbiyyatı da “ikisəslidir”: o, eyni dərəcədə həm afroamerikalıların gerçək ənənəsi ilə bağlı idisə, həm də Qərb ənənələrinə aiddir”[27, s.25]. Uilyam Dübua ilə yanaşı, Ralf Ellison da “Kölgə və akt” kitabında bu mövzunu inkişaf etdirdi.

Keçən əsrin sonlarında afroamerikalı ədəbiyyatının aparıcı tədqiqatçılarının əsas əsərləri, eləcə də ədəbi məqalələr topluları nəşr olundu. Onlar hər iki ümumi problemə toxunurdular: afroamerikalı ədəbiyyatının genezisi və formalaşması, afroamerikalı ədəbi ənənəsi və daha spesifik məsələlər. Afro-Amerika tənqidi əsasən strukturalist və

poststrukturalizmin problem dairəsi ilə bağlı idi və onun əsas vəzifəsi mətnin strukturunun öyrənilməsi və mətnin dekonstruksiyasında xalq folklorunu izləmək, müəyyən etmək idi.

Amerikalı tədqiqatçı Robert Steptonun bir sıra məqalələrində və “Pərdənin arxasından: Afro-Amerika narrativinin tədqiqi” kitabında qeyd olunduğu kimi hər hansı digər ədəbiyyat kimi Afrika-Amerika ədəbiyyatının da aşağıdakılara əsaslanması faktları danışılmazdır. Bu ilk növbədə azadlıq və soy-kök axtarışlarıdır. Belə miflər bu və ya digər ədəbi kanonun formalaşmasına, ədəbi prosesdə ümumi cərəyan yaratmağa kömək edirdi.

Robert Steptoyə görə Afrika-Amerika ədəbi ənənəsi bir sıra afroamerikalı mənşəli yazıçıların yaradıcılığı olduğuna görə onlar bu və ya digər şəkildə bu “janrdan əvvəlki mifi” öz əsərlərində təcəssüm etdiriblər və o, bu sıraya Toni Morrison, Elis Uoker yaradıcılığını aid edir [51, s.25].

Beləliklə, ədəbi ənənə müəllif mətnlərin xronologiyası deyil, həm xronoloji, həm də linqvistik zaman boyunca formasını və səsinə axtararaq hərəkət edən öz kimliyini və azadlığını axtaran zənci mifinin tarixidir. Robert Stepto afroamerikalı ədəbi ənənəsinin əlamətdar xüsusiyyətlərindən birini - afrikan kilsə ritualından ədəbiyyata gələn zəng və cavab texnikasını xatırladır. Xatırladaq ki, Toni Morrisonun “Solomonun nəğməsi” əsəri də bu folklor prinsipi üzərində qurulmuşdur. Əsərin iki hissəsi belə adlanır: “Çağırış” və “Cavab”. Bu halda “Çağırış” zənci qullarının XIX əsrin tərcümeyi-halı və Buker T. Vaşinqton və Uilyam Dyubuanın əsərləri, “Cavab” isə XX əsrin birinci yarısının romanlarıdır. Robert Stepto vurğulayır ki, “cavab” sadəcə olaraq “çağırışa” reaksiyadır və bu “cavab” da öz növbəsində ədəbi prosesin davamlı olduğundan gələcək yazıçılar üçün çağırışa çevrilir [51, s.38].

Robert Stepto həmçinin afroamerikalı yazıçıların əsərlərini iki növə ayırır: yüksəliş ədəbiyyatı və qazanılma ədəbiyyatı. Yüksəliş ədəbiyyatı Şimala real və ya simvolik səyahəti təsvir edir, burada insan azadlıq əldə edir, lakin cəmiyyətlə əlaqəni

itirir. Bunun əksinə olaraq, qazanılma ədəbiyyatda qəhrəmanlar azadlıqlarının məhdud olduğu cənuba köçürlər, lakin bununla onlar daha vacib bir şey tapırlar: cəmiyyətin dəyərləri fonunda öz kimliklərini.

Bununla belə, Robert Steptonun fikirləri başqa bir afroamerikalı ədəbiyyatı alimi Allahya Kvada tərəfindən tənqid edilmişdir. Onun nöqtəyi-nəzərindən Robert Steptonun işi onun bütün nəzəriyyəsinin üzərində qurulduğu mərkəzi konsepsiyayı – “janrdan əvvəlki mif” konsepsiyasını aydın şəkildə ifadə etmir. “Beləliklə, Stepto iddia edir ki, afroamerikalı mədəni ənənəsi azadlıq haqqında miflərdən inkişaf edir, onlar “janrdan əvvəl” olmaqla heç bir linqvistik xüsusiyyətdən, yəni Kvadanın dediyi kimi linqvizimdən məhrumdur. Bununla belə, Steptonun nəzəriyyəsinin yaratdığı əsas məqsəd, yəni afroamerikalı ədəbiyyatının öyrənilməsinə yanaşmanı dəyişdirmək yalnız afroamerikalı “janrdan əvvəlki mif”i təcrid etməklə əldə edilə bilər. Mətnin strukturu və bu, “janrdan əvvəlki mif”in “prelinqvistik” forması ilə ziddiyyət təşkil edir, çünki strukturalist tədqiqat linqvistik təhlil olmadan mümkün deyil”[37, s.41]. Tənqidçi R.Stepto üçün təkid edir ki, Afro-Amerika ədəbi təliminin “yenidən qurulması” Afro-Amerika mifinin "savadlılıq" vasitəsilə aşkar edilməsinə bağlıdır. Əgər miflər yalnız dilöncəsi, fəlsəfi ideallar kimi mövcud olsaydı, belə bir məqsədə necə nail olmaq olar?”[37, s.43]. Tədqiqatçı afroamerikalı ədəbi ənənəsinin başqa mənbələrini axtarır və nəticədə o, qeyd edir ki, afroamerikalı musiqisi, blüz melodiyları onun mənşəyini inkişaf etdirir. “Əmək nəğmələri, mahnılar, tarla çıxıntıları, müqəddəs harmoniyalar, atalar sözləri, hikmətli xalq nəsihətləri və siyasi şərhlər, yumor, zərif mərsiyə və daha çox şeyləri birləşdirərək, zənci ədəbiyyatı Amerikada həmişə hərəkətdə olan bir yenilik meydana gətirdi”[37, s.49].

Buna görə də, bir çox tədqiqatçılar israr edirlər ki, blüz ənənələrindən istifadə edərək, afroamerikalı diskurs özünü “izah edir”, özünü əks etdirir. Blyuzda həm afroamerikalı ədəbiyyatının personajlarının süjetlərinin və prototiplərinin mənşəyini, həm də Afrika-Amerika ədəbi ənənəsinin əsas bədii üsullarını tapmaq olar. Məsələn,

təkrarlar, zəng və cavab texnikası, ifadənin musiqililiyi və s. Afroamerikalı ədəbiyyatının, eləcə də bluz ədəbiyyatının əsasını afroamerikalıların köləlikdən azad etmək, sonra isə ağdərili cəmiyyətin onlar üçün müəyyən etdiyi qaydaları dəyişmək istəyi təşkil edir və bu fərziyyədə bütün tənqid bir araya gəlir. Məsələn, Stiven Belçer dəfələrlə yazırdı ki, o, afroamerikalı ədəbiyyatının ideologiya ilə əlaqəsini izləyə bilmişdir [22, s.30]. Bununla belə, bu fikir Afrika-Amerika ədəbiyyatının digər tanınmış tənqidçisi Nil Stark üçün qəbul edilməz görünür və burada o, afroamerikalı mətninin ədəbi dəyərinin lazımi səviyyədə qiymətləndirilmədiyini göstərir. İdeologiyanın bu şəkildə qabardılması ona görə yol verilməzdir [52, s.17].

Nil Stark afroamerikalı ədəbiyyatının sosial və ideoloji aspektlərindən yayınmağa çağırır və mətnin dekonstruksiyasına, afroamerikalı müəlliflərin əsərlərinin dilinin və formal xüsusiyyətlərinin təhlili ilə məşğul olmağa səsləyir: “Nəhayət, biz afroamerikalı müəlliflərin əsərlərini anlamağa başlamalıyıq. Mətnlərarası problemin təbiəti, yəni mətnin - şeirlərin və romanların digər mətnlərə cavab verdiyi qeyri-tematik üsuldur. Beləliklə, Nil Stark afroamerikalı ədəbi ənənənin mənşəyini yalnız afroamerikalıların şifahi yaradıcılığında, afroamerikalı diskursunda axtarır.

Nil Starkın afroamerikan ədəbi ənənəsinin tədqiqi ilə bağlı son işlərindən birini onun “Native American Mythology” kitabı adlandırmaq olar: “Mənim layihəmin çətinliyi, əgər zənci nəzəriyyəsini icad etmək olmasaydı, bu olardı, indi isə “qara ənənəni” tapmaq və müəyyən etməkdir”. Tədqiqatçı Afro-Amerika ədəbiyyatının bütün əsərləri üçün ümumi olanı vurğulamağa çalışır, xalq dilinin necə xəbər verdiyini və formal qara ədəbiyyatın əsasına çevrildiyini göstərməyə vacib bilirdi.

Nil Stark tədqiqatının mərkəzi obyektı afroamerikalı fəndgirin, kələkbazın obrazıdır. Bu görüntü uzun bir ənənəyə malikdir və Qərbi Afrika kələkbazının fiquruna xatırlamaq kifayət edər. Onun ilahi elçi haqqında hekayələri Qərbi Afrikanın bir çox qəbilələrinin mifologiyasında əslinin təməlidir. Hiyləgər iki dünya arasında vasitəçi rolunu oynayır, ilahi və dünyəvi insan kimi çıxış edir. Yoruba tayfasının kultu həqiqəti

onun anlayışı ilə, mətni təfsiri ilə, müqəddəs olanı dünyəvi ilə bağlayan məhsuldarlıq tanrısı Yeshuya məxsusdur. O, real və fəvqəltəbii iki ölçünün astanasındadır.

Afrika-Amerika folklorunda bu obrazın meydana çıxması təsadüfi deyil. Bu, təkcə “vasitəçinin” yeni təcəssümü və Yeşhuyanın imicinin Amerika torpağında transformasiyası deyil. Qullar bir-birlərini başa düşmək üçün ağalarının dilini öyrənməyə məcbur olurdular. Ağlar qəsdən müxtəlif qəbilələrdən olan afrikalıları plantasiyalara aparmağa çalışdılar ki, Afrika qəbilələrinin dilləri çox fərqli olduğuna görə biri-birlərini başa düşməsinlər. Beləliklə, ingilis dili ağaların, qulların dili, qəbilə dilləri isə qulların dili kimi mövcud idi. Bu səbəbdən bunlar iki fərqli dili daşıyır, ağdəriliyin birbaşa danışdığı yerdə afroamerikalı, işarədən istifadə edirdi.

Afroamerikalılar öz semantik sistemini inkişaf etdirdilər: dil eyni qaldı, amma sanki içəridən dəyişdi. Birbaşa mənə məcazi mənə ilə, mətn alt mətnlə əvəz edildi.. Beləliklə, Nil Stark ilkin olaraq “qara diskurs”u deşifrə edilməli olan bir şey kimi qəbul edir, bunun bir çox mənasını söyləyir [52, s.99].

Dünya ədəbiyyatında mövcud olana hiyləgər obrazı Qərbi Afrika hiyləgəri kimi mətnin tərcüməçisidir. Bununla belə, eyni zamanda onun personaj kimi funksiyaları minimuma endirilir və o, əsər funksiyasına çevrilir: “Onun panafrikalı əmiuşaqlarından fərqli olaraq, işarələyən hiyləgər obrazıyla mifologiyanın diskursunda ilk növbədə bir personaj kimi deyil, həm də mifologiyada mövcudluğudur. Burada təhkiyə daha çox rəvayətin özü üçün bir vasitə kimi götürülür. Məhz bu mifoloji rəvayətlər saxlanğıcında mənalandırma yaranır. Afro-Amerika ritorik işarələmə strategiyası məlumat verməklə məşğul olmayan bir ritorik təcrübədir. İşarə, işarələyənlərin oyununu və zəncirlərini işə salır. Burada müəllif bütün afroamerikalı ədəbi kanonunu müəyyən etmək və şərh etmək üçün açarı məhz “işarə edən” hiyləgərə ötürür.

Afrika-Amerika ədəbiyyatının digər ədəbiyyatların inkişafındakı olmayan xüsusi şəraitdə yaranıb formalaşması ilə əlaqədar olaraq, bəzən onun xüsusi vəzifələrini də qeyd edirlər. Bu “qara təcrübə”nin mövcudluğu ideyasıdır. Hər bir afroamerikalı bilir

ki, onun əcdadı “qara təcrübə” ilə bağlıdır. Bu vacib anlayış afrikalıların Amerikada yaratdığı əsərlərdə özünü bu və ya digər şəkildə göstərməkdədir.

Afrika-Amerika ədəbi ənənəsinin inkişafı zənci xalq mədəniyyətlərinə, folklor mənşəyinə müraciəti ilə bağlıdır və bu danılmaz fakt kimi Amerika ədəbi tənqidində qeyd edilir. “Qara yazıçılar Qərb ənənəsindəki mətnləri çox vaxt yenidən nəzərdən keçirdikləri zaman “qara xalq” dilinə əsaslanan fərd kimi çıxış edirdilər. Bu onların seçilmiş xüsusiyyəti idi” [53, s.58].

Ümumiyyətlə, afroamerikalı ədəbi ənənəsinə əlavə olaraq, ədəbiyyatşünaslar afroamerikalı qadın yazıçıların yaradıcılığını ayrıca araşdırmışlar. Klaudiya Teytin “Qara qadın yazarlar iş başında” kitabı Afrika-Amerika ədəbiyyatının unikallığına həsr olunub. Klaudiya Teyt XIX əsrin sonlarından XX əsrin son illərinə qədər olan afroamerikalı “qadın” ədəbiyyatının tarixini izləyir. Əsərin birinci hissəsi bir ənənənin formalaşmasına həsr edilmişdir: “qadın afroamerikalı ədəbiyyatı, onun fikrincə, “kişi” ədəbiyyatından ayrı inkişaf etmişdir. Afroamerikalı yazıçılar kişi yazarlardan tamamilə fərqli mövzularla maraqlanırdılar, kişilər dünyasından tamamilə ayrı olan xüsusi qadın dünyasından narahat idilər. Onların əsərlərindəki qadın afroamerikalı kişidən daha aşağılanmış və hüquqlarından məhrum edilmiş bir insandır. Mövcudluğunun əsasını dünyanın ağa və qaraya, kişi və qadına bölməsi olan iyerarxik nərdivanda qaradərili qadın ən sonuncu yeri tutur deyir əsərin müəllifi [54, s.38].

Klaudiya Teytin kitabının əsas hissəsi XX əsrin sonlarında yaşayıb yaradan üç müəllifinin romanlarına həsr olunub. Onlar Pol Marşal, Elis Uoker və Toni Morrisondur. Tədqiqatçı bu müəlliflərin yaradıcılığında qaldırdıqları problemlərin yeniliyini qeyd edir, həmçinin əsrin sonları hər üçünü roman dünyasının əvvəlki yazıçıların əsərlərindən fərqləndirən yeni cəhətlərinə işarə edir. Beləliklə, birincisi, Pol Marşall, Elis Uolker və Toni Morrison “ağ” ənənəyə arxalanmağa və ya əksinə, onun üzərində qurulmağa çalışmırlar, beləliklə, “ağ” ənənənin afroamerikalı ənənəsindən üstünlüyünü tanıyırlar. “Onlar ağ mədəniyyətdən fərqli olaraq yalnız özlərini deyil, öz keçmişini, öz köklərinə

bağlılığını vurğulayırlar”[54, s.29]. İkincisi, XX əsrin sonları bu yazıçıların romanlarının əsas mövzusu afroamerikalı icmasıdır: “Marşall, Morrison və Uoker qaradərili qadınlara tətbiq edilən stereotiplərə əks obrazlar yaratmaqda maraqlı deyillər. Onlar təkcə ağdəriliyə qaradəriliyə şərhlərinə etiraz etməklə məşğul deyillər. Onların dili, xarakterləri, təhlilləri sanki öz icmalarına, daha dəqiq desək, özlərinə yönəlib” [54,s.35]. Marşall, Uoker və Morrison faktiki olaraq irqi məsələdən, ağdəriliylə qaradəriliyə arasındakı münasibətdən yazmırlar, onları əhatə edən mühitdə afroamerikalı qadınların mövqeyi daha çox narahat edir. Onların romanlarının süjetləri əsasən zənci qadınların, anaların və qızların cəmiyyətin onlara qoyduğu rolların öhdəsindən gəlməyə çalışan həyat hekayələridir.

Göründüyü kimi afro-Amerika ənənələrində folklor-ədəbi əlaqələrinin inkişafı ədəbi nümunələrlə bərabər onun öyrənilməsi ilə də bağlıdır və bu bağlılıq ilk növbədə zənci ədəbiyyatının öz kökündən qaynaqlanması ilə əlaqəlidir.

1.2. T.Morrison yaradıcılığı Amerika ədəbiyyatında yeni mərhələ kimi

Toni Morrison, Xloe Ardelia 1931-ci ildə Ohayo ştatının Lotarinq şəhərində anadan olub. T.Morrison təkcə on bir roman, qısa hekayə, nağıl, pyes və publisistik janrın müəllifi, Princeton Universitetinin professoru və bu günə qədər Nobel mükafatı alan sonuncu amerikalı qadın deyil. Uzun karyerası ərzində o, “qara Amerika”nın iradəsinin rüporuna çevrilmişdir. T.Morrison bir siyasi xadim və iyirminci əsr Amerika ədəbiyyatının transformasiyası obrazı kimi indi yazıçıdan daha təsirlidir. Onun ədəbi və ictimai fəaliyyətini izlədikcə məlum olur ki, onun üçün ictimai və siyasi rol ədəbiyyatdan daha vacib olmuşdu. Bu onunla bağlıdır ki, T.Morrison zənci folklorunu və adət ənənələrini yeni tərzdə yazan, sosial-ictimai problemləri əks edən yazar kimi müasir dünyanın problemləri ilə səsleşir.

On iki yaşında o, katolikliyi və onunla birlikdə Entoni adını qəbul edir və Toni qısaldılmış adı onun təxəllüsü olur. Adlar yazıçı üçün vacib şərt kimi bütün yaradıcılığı boyu gerçək və uydurma, uyğun və əlverişsiz problemlərin əksində mərkəzi mövzulardan biri olaraq qalacaq.

Universitetdən əvvəl Toni Morrison valideynlərinin Cənub haqqında hekayələrini, eləcə də Afrika-Amerika folklorunu başqa bir dünyadan gələn hekayələr kimi qəbul edirdi. O, müsahibələrinin birində atasının bir kişini necə linç edildiyini gördüyünə inana bilmədiyini, valideynlərinin isə “zəncilər üçün” bulaqdan su içməli olduğunu deyir. Morrison ingilis ədəbiyyatını öyrəndiyi universitetdə ilk dəfə sistemli irqçiliklə qarşılaşır, teatr truppasını gəzərkən həqiqətən seqreqasiyanın nə olduğunu başa düşür. Onun əvvəldən yazılmış otellərdə zəncilərin nə ilə qarşılaşdığını görür və bu onda ilk dəfə təəccüb və təəssüf hissi oyadır. Məhz o zaman o, dünyanın “qara” və “ağ”a bölünməsinə qarşı mübarizə aparmaq istədiyinə qərar verdi.

Romançılığa başlamadan əvvəl Morrisonun Random House-da eyni dərəcədə məhsuldar redaktor karyerası var idi. Encila Devisin ABŞ-da ilk nəşrləri, Məhəmməd Əlinin tərcümeyi-halı və dünyanı dəyişdirən bir çox başqa kitablar T.Morrisonun gəncliyində keçirdiyi qəzəb və dəyişiklik istəyinin nəticəsi idi. Nəşriyyat karyerası universitetdə müəllimlik və ilk evliliyindən əvvəl baş verir. Daha sonra o, dərslük nəşriyyatında işləyir, sonra Random House-da ayrılır. İki oğul anası olandan sonra yazıçı iş və uşaqlara qulluq arasında vaxt tapıb yazmağa başladı və 1970-ci ildə qara dərisindən utanan və mavi gözləri xəyal edən Pekola adlı qız haqqında ilk kitabı olan “Ən mavi gözlər” romanını yazdı.

Söhbət Toni Morrisonun romanından getdiyi üçün başa düşmək lazımdır ki, süjetdə qohumluq, uşaq istismarı, irqi və sosial mövzular var. Yarandığı vaxtdan bu günə qədər məhz bu səbəblərə görə daim onun satışını və kitabxanaya girişini qadağan etməyə çalışırlar. Əsərin personajı ailəsinin ona nə qədər “çirkin” olduğunu daim xatırladan, məktəbli yoldaşları tərəfindən təqiblərə məruz qalan Pekola adlı qızıdır.

Pekolanın hekayəsinin arxasında özünü tapdığı himayədar ailənin hekayələri dayanır. Morrisonun nəsrini fərqləndirən bütün motivlər və üslubi vasitələr artıq bu və ya digər formada “Ən mavi gözlər” romanında özünü göstərdi və heç təsadüf deyil ki, əsər dövründə yazılmış ən gözəl roman kimi bestsellərə çevrildi. Bu əsərdə metaforalar, xalq folklor motivləri və mifik dünyagörüşü və təbiət haqqında qlobal düşüncələr yer almışdır. Bu roman vasitəsilə T.Morrison dərhal dünyaya niyə kitab yazmaq istədiyini göstərdi və anlatdı. Pekola nın hekayəsi daima susdurulan və daha da pis, çoxları üçün kifayət qədər maraqlı olmayan məzlum bir azlığın hekayəsi demək idi.

T.Morrisonun “Süleymanın nəğməsi” romanı ona əsl şöhrət və tənqidçilər tərəfindən təriflər gətirdi, amma eyni zamanda da yazıldığı gündən bu günə qədər mübahisələrə səbəb oldu. Milkman Makon Dead, ailəsi və Miçiqandakı kiçik bir şəhərdəki yaxınlarının hekayəsi ən çox Qarsia Markesin “Yüz ilin tənhalığı” əsərinə bənzəyir. T.Morrison bu romanını keçmişlə indinin bir-birinə qarışdığı, baxış bucağının gözə dəymədən dəyişdiyi və simvolizmin dünya tarixi səviyyəsinə çatdığı mükəmməl hekayə üslubu ilə yazmışdır. Maraqlıdır ki, qəhrəmanların bütün adları “İncil”dən götürülüb. Məlumdur ki, Pilat adlı qəhrəman orta əsr müqəddəsinin obrazıdır və öz əcdadları haqqında Südcü Şalimar da onun kimi əcdadlarının keçmişini öyrənir. “Süleymanın nəğməsi” romanında divanəlik, zorakılıq, irqçilik və terrorizmlə bərabər ölümdən sonrakı həyat axtarışı da əsas xətt kimi keçir. Bununla belə, bütün bu dəhşətlərin fonunda xilasedici qüvvə kimi xeyirin qalib gələcəyi ideyası daha aydın şəkildə görünür. T.Morrison yaradıcılığını öyrənən ədəbi tənqiddə bu vacib məsələ dəfələrlə vurğulanmış və onu folklor qaynaqları ilə əlaqələndirmişlər [32, s.26].

Bir çox mükafatlara yanaşı bu əsər Amerikanın keçmiş prezidenti Barak Obamanın sevimli əsərləri siyahısında yer alıb. Bu əsərin ardınca yazıçı “Sevgili” romanını yazır və onun nəşrindən dərhal sonra görünməmiş oxucu auditoriyası qazanır. T.Morrisonun əsəri köləlikdən qaçan qul qadın Marqaret Qarnerin tərcümeyi-halına əsaslanan fantastik bir süjet xəttidir. Romanın süjeti öz qızını köləlikdən azad etmək

üçün öldürməyə məcbur edilən və bütün həyatı boyu bu qərarın əvəzini ödəyən ananın ürək ağrından hekayəsidir. Kitab Pulitzer mükafatına layiq görülür və bu günə qədər XX əsrin ən möhtəşəm Amerika romanlarından biri hesab olunur. Artıq uzun illərdir T.Morrisonun sözləri milyonlarla insan üçün tək-cə bədii mətnlər deyil: onun siyasi şərhləri pop ulduzların yaradıcılığından daha çox şərh edilir və sitat gətirilir. T.Morrison 1998-ci ildə Bill Klinton qalmaqalı ilə bağlı yazır: “Dərisinin rənginə baxmayaraq, bu, bizim ilk qaradərili prezidentimizdir”[48] deməsi Klintonun günahsızlığının müdafiəsi kimi başa düşülürdü. Yazıçının özü hekayənin doğruluğunu yox, insanın avtomatik günahkar olması və onun cəmiyyət qarşısında faktiki təqsirindən daha vacib olduğu zaman araşdırma metodunu və ittiham diskursunu nəzərdə tuturdu. 2015-ci ildə afroamerikalı yeniyetmələrin ağdərili polisin qətli qalmaqallarına dair əsas şərh T.Morrisonun “The Guardian” qəzetinə verdiyi müsahibədən bir iqtibas idi: “Onlar mənə deyirlər ki, Biz irq haqqında danışmağa başlamalıyıq. Budur. Yalnız polis məmuru silahsız ağdərili yeniyetməni kürəyindən güllələdikdə.. və ağdərili kişi qaradərili qadına təcavüz etdiyinə görə məhkum edildikdə. Sonra məndən soruşsanız: “Söhbət bitdi?” - Mən sizə cavab verəcəm - bəli” [46]. Göründüyü kimi T.Morrison Amerikada afroamerikalıların dilmancı, sözçüsü kimi çıxış etsə də, cəmiyyətin bütün toplumun yaşadığı problemləri dilə gətirir.

Mühazirələrində, məqalələrində, publisistikasında və romanlarında T.Morrison afro-Amerika mədəniyyəti ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olan demək olar ki, bütün mövzuları mənəvi-ruhani baxışlarından keçirirdi. “Tanrı, övladımı qoru” romanı XVII əsr qullarının həyatından gedir, “Caz” romanı tarix və sosiologiyaya həsr olunub, afroamerikalı musiqisi və vahid solo improvizasiyalardan ibarət caz kompozisiyası kimi nəzərdə tutulub. Ancaq onun yaradıcılığında əsas mövzular hələ də universal problemlər ətrafında qalırdı: valideynlər və qızlar arasındakı faciəvi münasibət, özünü, kimliyini axtaran gənc, əcdadları ilə bağlılıq. T.Morrisonun qəhrəmanları adlarını dəyişir, səhvən ad alır və ya ümumiyyətlə adsızdılar. [“Sevgili” romanındakı qəhrəmanın qızı Seti

körpəlikdə ölür, ananın isə qəbrin üzərinə adını həkk etməyə pulu yoxdur, olan pul yalnız “Sevgili” sözünə kifayətdir]. Ad müəyyən bir topluma mənsubluğun əlaməti və şəxsiyyətin parçalanmış bütövlüyünün simvolu kimi yazıçını bütün əsərlərində ana xətt kimi keçir.

T.Morrison yaradıcılığında çoxdan tarixə çevrilməli olan dəri rəngi və özünü qəbul etmə problemlərini canlandırır, valideyn utancının, valideynlərin özünə nifrətin və bu nifrətin səbəblərini düzgün başa düşməməsi xatirələri onu bir qaradərili amerikalı kimi həmişə düşündürmüşdür. T.Morrisonun özünün kitabında və müsahibəsində dediyi kimi, “Tanrı, övladımı qoru” əsas mövzusu, uşaqlarınızın gələcəyi üçün məsuliyyət ideyasıdır. Uşaqlıqda duyulan sevgi də, nifrət də gələcək nəsildə qalır və valideyn özü haqqında nə qədər az anlayırsa, uşaq bir o qədər əziyyət çəkəcək.

“Gəlin uğurlu iş qadınları, bütün dəri rənglərindən olan insanlar üçün birgə yaşamaq, birgə mövcud olması bütün şəraiti yaradaq. Onların daima uğur qazanması və öz kimliyi uğrunda mübarizəsini dəstəkləyək. Yoxsa “Ən mavi gözlər” romanının balaca personajı kimi inanılmaz mavi gözləri və heyrətamiz saçları hər kəsin diqqətini çəkdiyindən əzab çəkən, xeyalları ilə döyüşən insan faciəsi ilə rastlaşmayaq. Onun qara dərisi atanın ailədən getməsinin səbəbi [qız hər iki valideyndən daha qara idi] və ananın özünə qapanması mövzusu “qaralıq” kimi son vaxtlar dünyada yaşayan insanların təcəssüm edilmiş ayıbı olacaq”[34]. T.Morrison insanların “qara” və “ağ” bölünməsindən narahatlığını bildirir, bütün müsahibələrində irqi seqreqasiyanın qorxulu silah olduğunu səsləndirirdi.

Ana-gəlin ayrı-seçkilik dövründə valideynlərinin düşüncəsi ilə yaşayır, qəhrəmanın özü isə anasının xəyalından müstəqil görünürsə, sevgilisi ilə əlaqənin kəsilməsi onun üçün daha çətin olduğunu sübut edənə qədər anasının xəyalından qurtulur. T.Morrison deməyə çalışır ki, daxili irqçilik xarici faktorlardan daha qorxuludur və ondan qurtulmaq daha çətindir. Əsərin əvvəlində deyilən sözlər xüsusilə diqqətəlayiqdir: “Qızımı əmizdirmək hansısa pafoslu zənciyə döş vermək kimi idi” [38].

Morrisonun özü uzun illərdir ki, icma mülkiyyət məsələsini sosial və metafizik bir fenomen kimi öyrənir. İndiyə qədər afroamerikalı icmasında dərinin nə qədər tünd olması vacibdir və ağ ilə münasibət biabırçılıq demək idi. Baxmayaraq ki, tərəqqinin, köləlikdən qurtulmanın mənası rəngin əhəmiyyətini itirmişdir, demokratik Amerika cəmiyyətində hələ də bu problem olaraq qalırdı.

Yazıçı zorakılıq, insan faciəsi və bəlaları vasitəsilə humanizmin hələ də itməməsindən bəhs edirdi. Onun üçün şüurlu seçim, “yetkin” insanın aktiv həyat mövqeyi kimi yaxşılıq ideyası ən vacib şərtlərdəndir. Buna görə də romanlarının heç biri insana olan sonsuz inamla bitir. Düzdür, etiraf etmək lazımdır ki, T.Morrisonun bədii dünyası qorxuludur, lakin o, həmişə insanın sonda qələbə çalmasına əminliyini personajların topuma münasibətində göstərə bilmişdir.

Romanını yazarkən o, “The Guardian”-a verdiyi müsahibədə dediyi kimi, mətnə istifadə etmək istədiyi “çox müasir, çox rahat, lal” dili bədii ədəbiyyat səviyyəsinə qaldırmaq üçün televiziya verilişlərinə baxıb, jurnallar oxuyub. Əsl dilin və minilliklər dünyasının alçaldılması və anlaşılmazlığı çox tez oxunur: onun personajları çox düz, çox dəqiqdirlər. Fakt ondadır ki, yazıçının özünün arzularından biri artıq gerçəkləşib. Qadınlar illər boyu davam edən yumruq və kötəklərdən qurtulmuş, ya utancaqlığını aşmış, həyatda istədiyi kimi yaşamaq uğrunda mübarizəni uda bilmişdir. T.Morrison belə hesab edirdi ki, müasir qadının çiyinlərində öz başı var və o hər şeyə qadirdi.

Digər tərəfdən, T.Morrison yaradıcılığı hər əsrin ehtiyac duyduğu müasir vicdan səsidir. Onun ciddiliyi və açıq mənəviyyatını heyretəmiz bir ədəbi istedad təcəssüm edir. Və əgər ilk baxışdan afroamerikalı əhalinin problemləri bir insan üçün maraqlı görünə bilərsə, demək bunlar universal fikirlərdir. Söhbət istər antisemitizmdən, istər “gəlmə” qorxusundan, istər hər bir ayrı-ayrı milli icmanın, hər bir icmanın daxili problemlərindən və bu icmanı fərqləndirməyə başlayan xarici atributlardan, ailədəki zorakılıqdan, sevgidən gedirsə. T.Morrison çox dəqiq bir şəkildə cavablarını hələ tapmadığımız

suallar qaldırır, həmçinin bütün dövrlər üçün maraq kəsb edən, daima oxucunu düşündürən suallar yollayır.

T.Morrisonun “Sevgili” romanı Pulitser mükafatına layiq görüldə yazıçı Amerika ədəbiyyatındakı mövqeyini gücləndirdi. 80-ci illərdə afroamerikalı tənqidində əsərləri sırf estetik baxımdan qiymətləndirən poststrukturistlərin mövqelərinin güclənməsi ilə əlaqədar bədii ədəbiyyatda ictimai-siyasi cərəyanı dərk etmək az qala buma çevrildi. İlk baxışdan paradoksaldır ki, 70-ci illərdə ədəbiyyatın siyasiləşdirilməsinə fəal şəkildə qarşı çıxan T.Morrisson, 80-ci illərdə sosial incəsənətin əleyhdarlarını heç də az fəallıqla tənqid etmirdi. Bu mövqe onun təfəkkürünün orijinallığını, yaradıcılıq azadlığına hər hansı məhdudiyyətə qarşı barışmaz münasibətini bir daha göstərdi.

Bir zənci yazıçı kimi T. Morrison heç vaxt sosial problemlərdən qaçmağa çalışmadı, lakin o, yenə də o dövrdə yalnız sosial səviyyədə qalmaq istəmədi. Məsələn, “Sevgili” romanında konkret sosial-tarixi reallıqdan “insan, onun mahiyyəti haqqında qlobal ümumiləşdirmələrə qalxmaq istəyi var idi. Əsərə folklor və mifoloji obrazların daxil edilməsi hadisələrin həddindən artıq təfərrüatlarından, sənədliliyindən uzaqlaşmağa kömək etdi. T.Morrisonu təkcə 100 il əvvəl baş vermiş hadisələr, zənci xalqının köləliyi və Yenidənqurma dövründə çəkdiyi əzabları deyil, həm də ananın yaşadığı daxili təlatümləri maraqlandırır. Uşağını öldürən, amma onun ölümündən sonra bütün həyatını itirən ana obrazı sözün həqiqi mənasında köləliyə qarşı yazılmış ən gözəl bədii obraz hesab edilir. Sot obrazı kölə qadının azadlıq və özgürlüyü yolunda keçə biləcəyi ən son addıma – övladını öldürməyə razı olan minlərlə kölənin obrazıdır.

Dözülməz sınaqlara məruz qalmış milyonlarla soydaşlarına sevgisini ifadə edən T.Morrison “Sevgili” əsərində dirilmə haqqında zənci mifindən istifadə edərək, unutqanlıqdan əbədi gedənləri sözün hərfi mənasında yenidən dirçəldir. Sot romanda rəhmətə gedən qızına [onun bircə sözü var - Sevgili] abidə ucaldır, T.Morrison da romanlarında bütün zənci xalqına abidə ucaldır, xalqının kədərli yolunun ancaq

unudulduğunu iddia etsə də, onun iztirablarını və əzablarını yazıçı kimi unutmayacağının əminliyini bildirir.

Zaman problemi və keçmişin yükü romanda əsas problemlərdən biridir. Qəhrəmanların hər birinin keçimişlə bağlı öz yaddaşı, İoku [zənci folklorundan gələnə personaj] ilə öz münasibəti və öz zaman ideyası var. T.Morrisonun roman dünyasında nə keçmişin unudulması [Paul D], nə də ona tam qərq olmaq [Sot] deyil, insana həyat hissi bəxş etmək çıxış yolu kimi göstərilir. “Sadələrin xatirələri zəruridir, onlarsız yeni nəsillər baş verənləri öyrənə bilməyəcək”[38, s.16] deyirdi qəhrəmanın diliylə yazıçı, əcdadları ilə köhnə nəsillərin düzgün əxlaqi təcrübəsinin olmaması səbəbindən onlar çox vaxt öz şəxsiyyətlərini itirirlər. Lakin yazıçı bilavasitə özündən təcrid olunmuş yaddaşın da çox təhlükəli olmasını vurğulayırdı “Sevgili” romanında.

T. Morrison öz romanda göstərir ki, qaradəriliyənin sağ qalmasının yeganə yolu onun köləlikdən azad olması vacib idisə bunun ən vacibi mənəvi azadlıq və kimlik axtarışlarının qələbəsi olmalıdır. Burada həmçinin yazıçının romana verdiyi ad da çox önəmlidir. T.Morrison sanki öz xalqına deyir ki, biz nifrətlə deyil, keçmiş yaraları sağaltmaqla, sevgi və barışıqla xilas olmalıyıq.

80-ci illərin əsərlərində, xüsusilə, “Qətran uşaq” və “Sevgili” romanlarda fərdi tale xalqın taleyindən ayrılmaz şəkildə nəzərdən keçirilirdi. Həmin illər T.Morrison sırf bədii bir vəzifə kimi sosial estetikaya qarşı dayanmasını elan etdi.

80-ci illərin əsərlərində real və mifik dünyalar o qədər bir-birinə qarışır ki, onlar arasındakı xətt demək olar ki, yox olur [xüsusən də “Sevgili” romanında, burada kabus qəhrəmanlar tərəfindən insan kimi qəbul edilir]. Müəyyən estetik məqsədlərə çatmaq üçün T.Morrison repressiyaya məruz qalmış zənci xalq mədəniyyətini üzə çıxarmaq və onu dominant ağ mədəniyyətə alternativ kimi təqdim etmək kimi çətin bir vəzifəni qarşısına məqsəd kimi qoyur. Uzun on illiklər ərzində yalnız gücsüz bir xalq tərəfindən yaradıldığı üçün nüfuzdan düşmüş zənci folkloruna müraciət edən yazıçı onu dirçəltməklə afroamerikalılara yeni azadlıq və özgürlük mübarizəsi bəxş etdi.

“Qətran uşaq” əsərinin qəhrəmanı Calin Çdilds da belə mübarizələrdəndir. Yazıçı sanki zənci xalqının barış və hüsur dolu yaşayışını bu obrazla çatdırmağa çalışırdı. T.Morrison öz xalqına göstərdi ki, onun fəxr edəcəyi, sevməli olduğu dəyərləri var. Onun personajı kimi, yazıçı da zəncinin şəxsiyyətini dirçəltmək kimi çətin tapşırığı üzərinə götürərək, onun marjinal deyil, Amerika tarixində bərabər iştirak etmə hüququnu təsdiqlədi. Bu zəncinin xalq mədəniyyətində, ümumi əxlaqi dəyərlərdə özünü göstərən kimlik mücadiləsi idi.

T.Morrison iddia edirdi ki, onun romanları tam bədii əsərlər olmaqla yanaşı, eyni zamanda siyasi yüklüdür və bu yük keçmiş və bu günün vəhdəti deməkdir. Aparılan təhlilləri nəzərə alsaq, bu mövqe, ilk növbədə, romanların yazıldığı dövrlə, Amerikanın müstəqillik və milli azlıqların tanınması uğrunda mübarizənin həmin tarixi dövrü ilə izah oluna bilər. T.Morrisonun kitablarındakı qadın personajların əsərin mərkəzində olmasa da, kişi personajlarla paralel olaraq mövcud olması və onlarla birlikdə dünya həyatında özünü dərk edən afroamerikalının vahid obrazını təşkil etməsi də diqqətəlayiqdir. Bunu hər şeydən əvvəl onunla izah etmək olar ki, o dövrdə Amerika cəmiyyətində milli öz müqəddəratını təyinetmə və özünü təsdiq problemləri ön plana çəkildiyi halda, gender problemləri ikinci plana keçmişdi. T.Morrisonun əsərlərinin qəhrəmanları “ağ” amerikalıların dünyasının çətin sosial-iqtisadi şəraitində milli adət və ənənələrə uyğun yaşayan əsl qadınlardır. Yazıçının bütün yaradıcılığında əsas ideya qırmızı xətt kimi gedir ki, əgər onun qəhrəmanının dili ilə desək, onu belə səciyyələndirmək olar: “Onların çox az hissəsi körpə Saqs kimi yataqda ölüb.. və heç kim, ən azı onun tanıdıqları heç biri - həyatını dözülməz şəkildə yaşamırdı. Hətta təhsilli, tələbələr - qaradərili həkimlər, müəllimlər, qəzetçilər və iş adamları da böyük bir vəzifə ilə üzləşdilər. Nəinki hər hansı bir irəliləyiş əldə etmək üçün başları ilə çox işləməli oldular, həm də bütün irqlərinin yükünü daşımağa məcbur oldular. Ağıllı bir baş burada kömək etmədi. Ağ insanlar inanırdılar ki, hər hansı bir formalaşma ilə, hər qaradərili insanın keçilməz cəngəlliyi var. Naviqasiya üçün uyğun olmayan çaylar qaynayır,

budaqlarda yırğalanır və babunların vəhşi qışqırıqları yayılır, zəhərli ilanlar yatır. Qaraların qırmızı diş ətləri isə ağların şirin qanlarına can atırlar. Müəyyən dərəcədə, Stamp düşündü, onlar haqlı idilər. Rənglilər ağları zəncilərin mehriban, mülayim, ağıllı, sevən insanlar olduğuna inandırmağa nə qədər çox çalışsalar, zəncilərin inandıqları bəzi şeylərin şübhəsiz, daha dərin və daha dərin olduğunu izah etməyə daha çox enerji sərf edirdilər. Cəngəllik daha keçilməz oldu... Amma bu qara cəngəllik özləri ilə keçmiş vətənlərindən, başqa dünyadan gətirmə deyil. Xeyr, bu cəngəllik onların içində ağlar əkilmişdir. Onlar ömürləri boyu böyüdülər, dərinləşdilər və hətta onların ölümündən sonra da cəngəllik onlara həyat verən ağların özlərini tutana qədər böyüməyə davam etdi. Onların hər biri cəngəllik tərəfindən tanınmayacaq dərəcədə dəyişdirildi. Onlar qaniçən, mənasız qəddar oldular - hətta özləri belə olmaq istəmirdilər - çünki öz əlləri ilə əkdikləri cəngəllikdən ölümcül qorxurdular. Budaqda qışqıran o babun yaşayırdı, görünür, öz canlarında, ağ dəriləri altında və o dəhşətli qırmızı diş ətləri öz diş ətləri idi”[38, s.68]. Bu lakonik ifadə afroamerikalıların “ağlar” dünyasında möhkəmlənmək və öz yerlərini tapmaq istəyini çox gözəl səciyyələndirir.

Bu, bir tərəfdən təkcə “rəngli” dəriyə malik insanın deyil, həm də onu əhatə edən dünyanın necə dəyişdiyini izah edir, digər tərəfdən isə başqa insanların dünyasında yaşayan insanın daxili və xarici təsirlərə məruz qalması barədə xəbərdarlıq idi. İnsanlar təbiətə eynidirlər, amma həyat hər şeyi öz yerinə qoyur və yaxşı və şər kök səbəbini xaricdə deyil, daxildə axtarmaq lazımdır. Morrisonun digər müasiri, eyni zamanda afroamerikalı yazıçı olan Elis Uoker də eyni fikrləri bölüşürdü. Düzdür, T.Morrisonun fərqli olaraq o, irqçilik və ədalətsizliklə uşaq yaşlarından üzləşmişdir. Bir gözünün korluğuna səbəb olan faciəvi uşaqlıq hadisələri qıza güclü təsir göstərmiş, istehza və qeyri-adekvatlıq hissləri onu həddindən artıq utancaq etmişdir.

Yazıcının həyatındakı bu bioqrafik məqamlar onun yaradıcılığına qeyd-şərtsiz təsir göstərmişdir. E.Uokerin əsərləri ədalət və bərabərlik üçün səy göstərməklə yanaşı, Allaha böyük imanla doludur. Qəhrəmanlarının yaşadığı dünyanın ədalətsizliyinə,

qəddarlığına qarşı sonsuz mübarizə fonunda müəllifin əsərlərinə mənəvi gözəllik verən onun folklor qaynaqları ilə bağlılığıdır. Müəllif özünün dünyaca məşhur “Bənövşəyi rəng” romanında deyir: “Allah sizin və ümumiyyətlə, hər kəsin daxilindədir. Sən yenicə doğmusan və Allah artıq sənə daxilədir. İçində axtaran tapar. Bəzən öz-özünə görünür, hətta nə istədiyinizi bilirsinizsə, baxmaq lazım deyil. O? Soruşuram. Yaxşı, bəli. Bu, Allahdır, o, o deyil, o deyil”[55, s.26]. Vətəndaş hüquqları üçün siyasi istəklərinə baxmayaraq, E.Uoker özünü “qadın” yazıçısı kimi təsvir edir, çünki o, uzun illər feminist hərəkatla əlaqəli olmuş, afroamerikalı qadınları təmsil etmişdir. Əsərlərinin qəhrəmanları şiddət, irqçilik və ədalətsizliyə məruz qalan qaradərili qadınlardır. Maraqlıdır ki, “Bənövşəyi rəng” əsərinin adı təkcə tarlalarda bitən və təsviri roman mətni ilə dolu olan al-qırmızı çiçəklər deyil, hər şeydən əvvəl onun rəngidir. Əsərin təsviri yazıçının əvvəldən tanış olduğu bir növ məişət zorakılığı ensiklopediyasıdır. Əsərin qəhrəmanları bir-birinə məhəbbət və sədaqətlə bağlı olan, hər çətinliyə qalib gəlməyi bacaran iki bacıdır. Müəllifin Seli və Nettin adlı personajlarını təsvir etmək üçün istifadə etdiyi təəccüblü texnika həm bir-birinə, həm də Tanrıya məktublardır. Onlarda qəhrəmanlar qadın və kişi münasibətlərinin problemlərini, ağdərili əhalinin afroamerikalılara münasibətini ortaya qoyur, missionerlik problemlərindən danışır, həqiqi Tanrı ilə kilsə arasındakı fərqdən bəhs edir və sadəcə bütün bunlardan danışır. Onların çətin həyatından bəhs edir. E.Uolkerin də T.Morrison kimi əsərlərinin əsas qəhrəmanları çox cəsur və məqsədyönlü qızlar həyat mübarizələrində qadına çevrilirlər, möhkəm mövqelərindən əl çəkmirlər. Süjetin döngələri qaradərili qadınların həyatını çox rəngarəng və real şəkildə təsvir edir və xoşbəxt sonluq romanda rastlaşdığınız bütün qəddarlığı və ədalətsizliyi özünə çəkir. Romanı oxuyanda hər yerdə yayılmış “yumruq qanunu”ndan deyil, qaradərili qadının heç nəyə, nə də sosial statusa malik olmamasından və bu vəziyyətin dövrü xarakter daşımamasından dəhşətə gəlsən, əvvəlcə ata ailəsində, sonra da ər evində inanılmaz dəştlərlə rastlaşdığını görürsən. Lakin güclü ruh və möhkəm iradə əsərin qəhrəmanlarına bu həyatda harmoniya və xoşbəxtlik

tapmağa imkan verir. Əgər T.Morrisonun romanlarında qəhrəman obrazı öz müqəddəratını təyin etmək uğrunda mübarizədə aydın ifadə olunmuş gender fərqlərini daşımırsa, onda E.Uoker üçün qadın dünyası ahəngdar görünür. T.Morrisonun afroamerikalı qadınları ağdərililərin diktaturasına qarşı eyni mübarizə aparırsa, “Bənövşəyi rəng” romanında kişilər ümumiyyətlə qadınların ehtiyaclarını və mövqelərini başa düşməyən varlıqlar kimi təsvir edilir və dəri rənginin əhəmiyyəti yoxa çıxır. T.Morrison kimi E.Uoker də inandırıcı və etibarlı insanların xəyallarını və uğursuzluqlarını daha yaxşı çatdırmaq üçün vurğulanmış lirik realizmi qoruyur. Onun yazılarında insan ləyaqəti uğrunda mübarizə vurğulanır.

Keçən əsrin səksəninci illərinin sonu, doxsanıncı illərin əvvəllərində Amerika ədəbiyyatında milli azlıqların nümayəndələrinin yaradıcılığı güclü mövqeyə malik idi və bu mövqe amerikalı oxucunu maraqlandıra bilmişdir. XX əsrin son rübündə afroamerikalı ədəbiyyatında aparıcı rollara iddialı olan və uğurla çıxış edən çoxlu sayda yazıçılar birmənalı olaraq zənci folklorundan gəlmə motiv və süjet xətlərinə müraciət edir, özünəməxsus üslublarda təhkiyə üslubu seçirdilər.

Onlar öz kitablarında əvvəllər afroamerikalı ədəbiyyatına görə ikinci dərəcəli problemləri açırdılarsa: ana və qız arasındakı münasibət, qadın azadlığından bəhs edirdilərsə, sonralar daha qlobal və bəşəri mövzulara toxunur və bir qayda olaraq onları folklor motivlərinə bağlayırdılar.

Qadının öz “mən”inin axtarışları bir çox afroamerikalı yazıçıların, başda T.Morrisonun [“Sula”, “Sevgili”] əsərlərinin əsas mövzusu olmaqla o, adi insanların hisslərini, duyğularını, yaşantılarını birbaşa və real şəkildə əks etdirirdi. Bu, onun realizminin gücü və təsvir üsulu idi. Əgər T.Morrisonun əsərlərini daha geniş dəyərləndirsək, onun qəhrəmanlarını müstəqillik və öz müqəddəratını təyinetmə mübarizəsinin başında görə bilərik. Onlar öz kitablarında əvvəllər afroamerikalı ədəbiyyatına görə ikinci dərəcəli problemləri açırdılarsa: ana və qız arasındakı

münasibət, qadın azadlığından bəhs edirdilərsə, sonralar daha qlobal və bəşəri mövzulara toxunur və bir qayda olaraq onları folklor motivlərinə bağlayırdılar.

Qadının öz “mən”inin axtarışları bir çox afroamerikalı yazıçıların, başda T.Morrisonun [“Sula”, “Sevgili”] əsərlərinin əsas mövzusu olmaqla o, adi insanların hisslərini, duyğularını, yaşantılarını birbaşa və real şəkildə əks etdirirdi.

Sonda onu deyə bilərik ki, yazıçının öz fikirlərini sırası oxucuya çatdırmaq istəyi bütün əsərlərində ana xətt kimi keçmişdir. Təsadüfi deyil ki, T.Morrisonun tərcümeyi-halı onun əsərlərindəki qəhrəmanlarının istəkləri ilə bağlılıq təşkil edir.

FƏSİL II

T.MORRISON ROMANLARINDA ƏNƏNƏ VƏ MÜASİRLİK

2.1. Əcdad T. Morrison romanlarının əsas obrazı kimi

“Köklülük: əcdad təməl kimi” essəsində T.Morrison əcdadlarını təkcə özünün deyil, daha geniş şəkildə bütövlükdə Afrika-Amerika ədəbiyyatının mərkəzi fiquru kimi təqdim edir. Müasir qaradərili Amerika ədəbiyyatına qiymət verən yazıçı ilk növbədə yeni yaradılan əsərlərdə bu personajın olmamasına və ya olmasına diqqət çəkir və qeyd edirdi ki, keçmişlə, əcdadlarımızla “şüurlu tarixi əlaqə” olmadan afroamerikalı kimi hər birimiz mənəvi dəstəyi itirə bilərik [28, s.15]. Beləcə yazıçı afroamerikalıların kimlik probleminin həlli yollarını göstərir.

Həyata, topluma münasibətini müəyyənləşdirən yazıçı dəfələrlə müsahibələrində qeyd edirdi ki, əcdadlarından çox şey öyrənib. Yazıçının babası Con Süleymanın skripkaçı kimi sənətini silaha, sonra isə ümid və arzularını təsəlliylə çevirmək bacarığı, nənəsi Ardelianın möcüzələrə sonsuz inamı, anasının azad ruhu və sağlam düşüncəsi, atasının sərt xasiyyəti, problemləri yalnız özünün həll etmə bacarığı T.Morrisona qara amerikalının həyata baxışlarına inanılmaz inam, güc və iradə verdi. Məhz bu kimi keyfiyyətlərlə yazıçı ayaqda durmağı bacardı və ürəkli addımlarla Amerika cəmiyyətində yer tuta bildi.

T.Morrisonun əcdadlarına olan sonsuz inamı və güvəni onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına təkan verdi və yazıçının demək olar ki, bütün yaradıcılığında qədim Afrika inancları ilə əlaqəni görmək olur. Belə bir əlaqənin xarakterini müəyyən edərkən biz afroamerikalı ənənəsinin formalaşmasında qaradərili qulların başqa mədəni mühitə keçidi zamanı Afrika qəbilələrinin mifologiyasının, folklorunun qorunub saxlanılmasında görürük. Yazıçının yaratdığı əcdad obrazıyla əcdadlarla bağlı mifoloji və folklor

personajları arasında tipoloji oxşarlıqları müəyyən etmək üçün bu problemi mifologiya çərçivəsində öyrənmək məqsədə uyğundur.

Mifoloji baxımdan əcdad obrazı arxaik miflərin əsas personajı kimi eyni zamanda həm demiurq, həm də mədəni qəhrəmandır. Məlumdur ki, əcdadlar və ya demiurqlar – mədəni qəhrəmanlar yaradılış miflərində ən mühüm personajlardır. Lakin ədəbiyyatın inkişafı prosesində onların fəaliyyəti çox vaxt yaradılış miflərindən kənara çıxır və ibtidai folklora keçərək əfsanələrdə, heyvan nağıllarında, lətifələrdə və digər rəvayət növlərində mərkəzi personaja çevrilirlər. Burada bir vacib məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, əcdad obrazının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun qeyri-müəyyənliyi. Bu personaj həm mifik yaradıcı, həm qəhrəman, həm də hiyləgər mifoloji obraz kimi çıxış edə bilər. Bəzi miflərdə eyni qəhrəman demiurqun hərəkətlərini uğursuz təqlid, hiylə və s. ilə təkrarlayır, digərlərində demiurq və hiyləgər əkizdir, biri faydalı hər şeyi yaradır, digəri isə qardaşını təqlid edərək zərərli. Buna görə də hiyləgərin şeytani xüsusiyyətləri ən aydın şəkildə dualist miflərdə demiurqların əleyhdarlarının obrazlarında əks olunur.

Demək olar ki, eyni mənzərə Afrika qəbilələrinin mifologiyasında da müşahidə olunur. Afrika bir qayda olaraq ata-baba ibadətinin klassik ölkəsi adlandırılır. Bu anlayışlar Afrikada çox geniş yayılmışdır. Elə bununla bağlı bir çox Afrika xalqlarının mərkəzi mifoloji xarakteri əcdaddır. Eyni zamanda, bu xarakter həmişə tipoloji cəhətdən təmiz formada mövcud deyildir, çünki eyni zamanda birinci şəxs kimi ildırımla birləşir, kult pərəstişkarlığı ilə əhatə olunur və ilahiləşdirilir. Bu funksiyalar Afrika xalqları arasında demək olar ki, universal xüsusiyyət kimi çıxış edir. Ona görə də “mədəni qəhrəman” və ya “hiyləgər” terminləri “həm totem, həm də antropomorf əcdadlara şamil edilə bilər”. Bu totem qəhrəmanın özünün əsl kultu yoxdur, lakin o, “ulu baba”, cadugər hesab olunur. O, “çevrilmələrə qadirdir, inisiyasiya ilə əlaqəlidir, yağış üzərində gücə malikdir, ay və gecənin yaradılmasında iştirak edir ... Digər canlılarla münasibətdə o, tez-tez cadugərlik bacarığı ilə hiyləgərliyi birləşdirərək özünü hiyləgər kimi aparır, aldadır və bəzən özü də bəlaya düşər olur”[39, s.47]. Göründüyü kimi T.Morrisonun “Sula”, “Ən

mavi gözlər”, “Sevgili” romanlarında əcdadlarla bağlı afrikan kultu iştirak edir və əsərin ideyasının açılmasında müəyyən məna daşıyır.

Toni Morrisonun bütün romanlarında müəllifin yaşlı qara qadına verdiyi rol afrikalıların matriarxal mifoloji təsvirlərinə istinad edən bir əcdad obrazı var. Eyni zamanda, hər bir əsərdə onun özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır ki, bu da “əcdad” anlayışını genişləndirməyə imkan verir.

Toni Morrison belə nəticəyə gəldi ki, ənənəvi, kanonik Amerika ədəbiyyatına afrikalıların, sonra isə afroamerikalıların ABŞ-da 400 illik mövcudluğu təsir edir. Onların mövcudluğu ölkənin siyasi sistemində, Konstitusiyasında və mədəniyyət tarixində öz əksini tapmalıdır. Üstəlik, o, iddia edir ki, Amerika milli ədəbiyyatının xüsusiyyətləri Afrikan mədəniyyətindən qaynaqlanır. Yazıçı ədəbiyyat alimləri arasında qaradərili insanlara aidiyyəti olmayan “ağ” ideyaların, güc və dəyərlərin imtiyazlarını görürdü və buna qarşı səsinə qaldırırdı. Toni Morrisonun fikrincə, “qaraların” varlığının tədqiqi ABŞ-ın milli ədəbiyyatını anlamaq üçün vacibdir və bu problem tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmamalıdır. Yazıçı Amerikada mövcud olan afroamerikalı anlayışını araşdırmağa çalışdı. Onun diqqəti uzun müddət qara olmayan Afrika şəxsiyyətinin necə təsvir olunduğuna yönəlir. O, Afrika xalqları mənasını verən “afrikaçılıq” terminindən, eləcə də bu insanların Avropa ideyasını müşayiət edən bütün baxışlarından, şərhlərindən istifadə edir. İlk növbədə, o, Amerika ədəbi tənqidinin afrikalıları necə görməzlikdən gəlməsi və bununla da öyrənilən ədəbiyyatın necə sona yetməsi ilə kəsilmiş görüntüsünü maraqlanırdı. T.Morrison qeyd edir ki, formalaşmış ədəbi tənqid ədəbiyyatı təkcə özünün gizli və aşkar ideologiyasında deyil, həm də ideyalarından məhrum etməyə qadirdir. Yazıçıların bəlkə də bəşər mədəniyyətinin əhəmiyyətli bir hissəsi olaraq qalacaq bir əsər yaratmaq üçün gördüyü ağır, gərgin işi rədd edə bilər və yerində özünə uyğun bir fikri formalaşdırma bilər. Onun afrikan mədəniyyətinin necə formalaşdığı və ədəbi təsəvvürdə necə fəaliyyət göstərdiyi sualı böyük maraq doğurur, çünki ədəbi tənqid “qara” yazıçıların varlığına yalnız ədəbi

“bəyazlıq”dan baxırdı. Bu suallara cavab verən T.Morrison hesab edir ki, Amerika ədəbiyyatının daha dərinə mütaliəsini təmin edəcək, ən azı ədəbiyyatşünasların əksəriyyətinin bu suallara şüurlu biganəliyi səbəbindən afroamerikalı ədəbiyyatı arxa plana keçib. Afrikalıların varlığı ilə bağlı ədəbi diskursda süni boşluğun yaranmasının mühüm səbəblərindən biri də yazıçıya görə irqçilik ideyasının siyasəti və irqçiliyə təsiri və nəticələri baxımından öyrənilməlidir. Yazıçı qeyd edir ki, irqçiliyi və onun dəhşətli nəticələrini ifşa etmək üçün çox vaxt və səy sərf edilmişdir. Məhz onların sayəsində irqçilik diskursu məsələlərində müəyyən irəliləyiş əldə edildi. O, irqi iyerarxiyanın, irqi təcridin, irqi zəifliyin “qeyri-qaralara” təsirini öyrənməyi təklif edir. Şübhəsiz ki, ağların davranışlarını öyrənməyə yönəlmiş biliklər dəyərlidir. Lakin irqi ideologiyanın hökmranlığını ifadə edənlərin davranışlarını və düşüncələrini başa düşmək heç də asan deyil.

T.Morrison, afro-Amerika ədəbiyyatını öyrənməyi təklif edir. O, Amerika ədəbiyyatının nüfuzlu nümayəndələrini afroamerikalı mətnlərini folklor və mifoloji yaddaşa bağlı problemlərlə öyrənməyi israr edirdi. Görünür bunu ilk növbədə ənənə və kökə bağlılığı ilə əlaqələndirmək olar. Onların istifadə etdikləri dillər və bu dillərin ifadə olunduğu ictimai-tarixi kontekst yazıçıya görə bu günü ifadə edir. Məhz buna görə də T.Morrison Amerika ədəbiyyatında afrikalı obrazını və onun müəlliflərinin bədii təcrübəsini təhlil etməyi qarşısına məqsəd qoyur. T.Morrisonun ilk oxucu fərziyyələri, qaradəriliyə ağırlıqlı Amerika yazıçıları üçün psixi dünyasında çox az əhəmiyyət kəsb etmələri və ya heç bir əhəmiyyət kəsb etməməsi idi. Yerli kolorit vermək, etibarlılıq və lazımi mənəvi jestlər vermək, yumor və ya pafos əlavə etmək lazım olduğu məqamlar istisna olmaqla, qaralar əsərlərdə ümumiyyətlə görünmürdü. Bu, həm əsərdəki personajların həyatına, həm də müəllifin yaradıcı təxəyyülünə qaradəriliyə marjinal təsirinin əksi idi. Lakin zaman keçdikcə T.Morrison sadəcə “oxucu” kimi oxumağı dayandırdı və “yazıçı” kimi oxumağa başladı. Bucaq dəyişikliyi ona əvvəllər diqqətdən kənarda qalanları görməyə imkan verdi. O, ədəbiyyatın irqi ideologiyasını necə

dəstəklədiyini görməyə başladı. İrqi bir dünyada yaşayan o, Amerikanın mədəni və tarixi dövlətinin bu aspektinə cavab verməkdə tək ola bilməzdi. T.Morrison təkcə ədəbiyyatın irqçiliyin “yaradılmasında” necə şərik olduğunu müəyyən etməyə çalışmır, həm də ədəbiyyatın onu sarsıdıb, məhv edəcəyinə ümid edir. Onu xüsusilə bir sual maraqlandırır ki, müəllifin təxəyyülünə təsir dedikdə nə nəzərdə tutulur və xüsusən də Afrikanı təmsil etməyə çalışarkən ədəbi ifadə necə işləyir? İlk başlanğıcda T.Morrison afrikalıların və onların nəslinin heç bir əhəmiyyət kəsb etmədiyini, buna görə də onların ədəbiyyatda olduqları zaman daha çox bəzək kimi xidmət etdiyini görürdü. Lakin tədricən anlayır ki, müəllif qaradərili olmadığı üçün afrikalı personajların görünüşü hekayənin “normal”, illüziyalı ağ dünyası üçün ancaq uydurma fon yarada bilər. T.Morrisonun nəzərdə tutduğu Amerika mahnılarının heç biri qaradərili insanlar üçün yazılmayıb. Bu, T. Morrison yazır, həsrətin, dəhşətin, çaşqınlığın, utancın, alicənablığın heyvətamiz bir ifşasıdır. Bir yazıçı kimi T.Morrison kitab yazmaq, dildən düzgün istifadə etmək, müəlliflərin niyyətlərinin müəyyən aspektlərini necə və niyə tərk etdiklərini və ya əksinə, qəbul etdiklərini başa düşdüyünə inanmağa başlayır. Daha sonra o, amerikalıların afrikalının varlığını alleqorik, bəzən metaforik, lakin həmişə azaldılmış təsvirdə ifadə etməyin yollarını tapır. T.Morrisona görə çox şey, bir növ qəsdən tənqidi korluqdan - bu müşahidələrin adi ədəbi irsin bir hissəsinə çevrilmədiyi korluqdan gizlənirdi.

“Süleymanın nəğməsi” romanını diqqət etsək görürük ki, ataların ucalıqlarda uçması afrikan folklorundan gəlmə bir elementdir. Görünür elə bu səbəbdən yazıçı epiqraf kimi “Atalar – göylərdə uçun, uşaqlar onların adlarını bilsinlər”[40, s.2] ifadəsini seçib. Uşaqların əcdadların adlarını bilməsi motivi də zənci mifologiyasında ən çox yayılmış motivlərdən biri hesab edilir. Əsər başlayanda oxucu bir sığorta agentı olan Robert Smitin intihar qeydi ilə rastlaşır və onun “öz qanadları ilə “Mərhəmət Sığınacağı”nın damından göylərə ucalacağını”[40, s.3] andiçməsinə görür. Ertəsi gün şəhərdə qeyri-adi bir hadisə baş verir və “Mərhəmət Sığınacağı”nın damında qaradərili körpə III Meykon Ded [Macon Dead III] dünyaya gəlir. Romanın qəhrəmanını sevimli

anası onu uzun müddət bəslədiyi üçün Südçü [Milkman] təxəllüsünü verir. Bu hadisə uşağın həyatında böyük iz qoyur və əsərdən oxuyuruq: “Yetkinlik dövründə o, “hədsiz həzz aldı və hər dəfə nəyinsə uçduğunu görəndə, inanılmaz dərəcədə sevinirdi”[40, s.5]. Süjet inkişaf etdikcə oxucu öyrənir ki, qəhrəmanın uçuş həvəsi ona bir vaxtlar iyirmi bir uşağı və həyat yoldaşı Rinanı yer üzündə qoyub uçan ulu babası Süleymandan keçib. Bu hadisə baş verəndə babası Afrikadakı pambıq tarlasında idi. Bu motiv bütün əsər boyu qəhrəmanın düşüncələrində, onu əhatə edən hadisələrdə davam edir. Yazıçının yaratdığı mifik süjet xətti məhz bu uçmaq anlayışı ətrafında baş verir.

Güman etmək olar ki, oxucu üçün bu motivin əlavə mənalara var, çünki o, təkcə Afrika deyil, həm də qədim mifologiyaya əks etdirir. Bir sıra tədqiqatçılar romanın süjet xəttini təhlil edərək ona Dedalus və İkar yunan mifi kontekstində baxmağı təklif edirlər. Lakin bununla razılaşmaq olmaz, çünki yazıçının özünün iddia etdiyi kimi, afrikan mifologiyası onun əsərinin əsas mənbəyidir. O, əsərində afrikalı və ya afroamerikalı ənənəsini inkişaf etdirir: “Metafora uçuşu İkarla yox, afrikalıların uçuşu mifinə bağlıdır...Mən qaradəriliyələrin ölkəmizə gəlməmişdən əvvəl uça bilmələri haqqında çox eşitmişəm. Bu, tez-tez “İncil”lə bağlı ruhani moizələrində oxunur, lakin mən bunu qərb qaçış ənənəsi və ya uçuşdan daha müsbət bir şey hesab etməyə meyilli deyiləm. Tutaq ki, bu, elementin ən təhlükəlisində necə davranmaqdır. Havada güvənmək, risk etmək bacarığı haqqında, yerdən qalxıb havaya təslim olmaq və eyni zamanda uçuşa nəzarət etmək üçün özünü tanımaq bacarığı haqqındadır”[39, s.17].

Beləliklə, uçuş motivinin afroamerikalıların çoxəsrlik azadlıq və tarixi keçmişin travmalarını aradan qaldırmaq istəyini əks etdirdiyini görmək olur. Qeyd edək ki, əsərdə miflər, əfsanələr və fəvqəltəbii şeylər o qədər zəngindir ki, təsvir olunan hadisələrdə reallığın payını müəyyən etmək bəzən çətin olur. Bununla belə, T.Morrison 1960-cı illərin ictimai və sosial həyatının elementlərini əsərə üzvi şəkildə daxil edir. Beləliklə, irqi ayrı-seçkilik problemi, qaradərili amerikalıların hüquqlarının olmaması və onların zorakılığa qarşı mübarizəsinin legitimliyi romanın ideoloji strukturunda mühüm rol

oynayır. Irqlər arasındakı mübarizə mövzusu ən çox qaradərili irqçilik ideyalarını qəbul edən “Yeddi Gün” təşkilatının fəal üzvü Gitarın obrazında ifadə olunur. Bu qrupun gündəmi və fəlsəfəsi öldürülən hər bir zəncinin qisasını almaq və ağlara qarşı zorakılıqla cavab verməkdir.

Romanda afroamerikalıların vətəndaş hüquqları uğrunda mübarizənin fəal iştirakçısı olan T.Morrisonun ideoloji mövqeyinin kifayət qədər aydın ifadə olunduğu tamamilə görmək olur. T.Morrison qaradərili millətçiliyə münasibətini açıq şəkildə ifadə etmir, lakin onlara dərin şəfqətlə yanaşır, onların ayrılmaz sosial və insan hüquqları uğrunda mübarizəsini müdafiə edir, eyni zamanda, bu mübarizənin həddindən artıq ifratlarını da humanist şəkildə qəbul edirdi.

Əsərin adının “Solomonun nəğməsi” ifadəsi artıq romanda əcdadlarının xatirəsinin qorunub saxlanmasına həsr olunduğunu göstərir. Artıq əsərin əvvəlində Kiçik Meykon iddia edir ki, əcdadının adı “onun üçün doğuş zamanı düşünülmüş və sevgi ilə seçilmişdir. Bu ad nə lağlağı, nə maska və nə də biabırçı ləqəb deyil”[40, s.3]. Göründüyü kimi qəhrəman atadan oğula keçən qul adının keçmiş əsarətin yaddaşında qalması, ancaq əsl adını bilməklə özünü bir şəxsiyyət kimi dərk edərək, azadlıq qazana biləcəyi fikri ilə yaşayır.

Meykonun valideynləri ağ qeydiyyatchının səhvi ucbatından təsadüfən qeyri-adi Ded soyadını [Dead - ölü] aldılar və “federal qoşunlardan sərxoş yanki tərəfindən sırf düşüncəsizcəsinə yazılan qəbir adını bütün gələcək nəsillərə ötürməyə razı oldular”[40, s.3]. Bədbəxt soyad ailə üzvlərinin mənəvi ölümünü və ümumiyyətlə, afroamerikalıların milli kimlik böhranını simvollaşdırır. Arvadına və uşaqlarına qarşı tiran olan Ata Meykon insani keyfiyyətlərdən məhrumdur. Onu ancaq tamah və tamah idarə edir. Öz növbəsində, onun oğlu Südcü romanın birinci hissəsində eqoist, laqeyd, sevgi və şəfqəti yaşamaq qabiliyyəti olmayan bir gənc kimi görünür.

Ded ailəsinin yeganə “canlı” üzvü Südcünün bibisi Pilatdır. Ata Meykondan fərqli olaraq, onun içində əcdadlarının ruhu və xalq müdrikliyi yaşayır. Qəhrəmanı ruhani

dirçəliş yolunda təlimatlandıran Pilat onun xaç anası rolunu oynayır. Vudu və alternativ tibb haqqında biliyi sayəsində o, qəhrəmanı hələ doğulmamışdan əvvəl qoruyur. Pilat obrazı ilə romana fəvqəltəbii qüvvə daxil olur. Göbəyinin olmaması kimi qeyri-adi fiziki qüsurlu qəhrəmanı zənci icmasının digər üzvlərinin gözündə xüsusi edir və ona qarşı ehtiyatlı davranmağa sövq edir. Pilat öz qeyri-adi adını da, Ded ailəsinin uşaqlarının adlarını da “İncil”dən almışdır. Bunun sayəsində hər bir personajın adı romanın strukturunda oxucunu müxtəlif miflərə sövq edir, romanı “Bibliya” simvolizmi ilə zənginləşdirir və eyni zamanda afroamerikalı şüurundan keçən ənənəvi motivləri başa düşmək üçün müəllifin niyyətinə yönəldir. Romanın konfliktinin mərkəzində baş qəhrəman III Meykon Dedin taleyi, onun öz köklərini axtarması və özünəməxsus “Mən” hekayəsi dayanır. Maraqlıdır ki, əsərin strukturu onun şəxsiyyətinin formalaşmasında iki mərhələyə uyğundur. Romanın birinci hissəsində qəhrəman obrazı kifayət qədər statik görünür, onun uşaqlığı təsvir edilir, xarakteri, xarici aləmlə münasibətinin mahiyyəti açılır. “Süleyman nəğməsi”nin maarifçilik romanı ənənələrində davam etdirilən ikinci hissəsində Südcünün əcdadlarının vətəninə səyahəti zamanı mənəvi dirçəlişi, ailəsinin tarixinin bərpası mərhələ-mərhələ təsvir edilir.

Bir çox tədqiqatçılar “Süleymanın nəğməsi” romanını təhlil edərək onu ənənəvi mifoloji ideyalar mövqeyindən şərh edirlər. Məsələn, tədqiqatçı Harold Blum Südcünün inkişafı ilə Musa, Axilles, Beovulf kimi qəhrəmanların tərcümeyi-hallarının klassik sxemləri arasında paralellər aparır [23, s.38]. Maraqlıdır ki, ədəbiyyatşünas və kulturoloq Morrison təkcə tarixi deyil, həm də mif nəzəriyyəsini yaxşı bilir. Ümumiyyətlə, onun təklif etdiyi təhkiyənin strukturu mifik qəhrəmanın ənənəvi keçid ayinlərinə uyğundur. T.Morrison afroamerikalı, yunan, xristian mifologiyası, nağıl və əfsanələrə aid ehyamları təhkiyənin tərkibinə qatmaqla onu xeyli genişləndirsə də, bu universal sxem Südcünün formalaşmasının əsas mərhələlərinin təhlilinə tətbiq oluna bilər.

Qəhrəmanın səyahəti Miçiqandakı məmləkətini tərk edərək, atasının və bibisinin vaxtilə gizləndiyi mağarada qalmış ola biləcək qızılları tapmaq ümidi ilə cənuba gedişi

ilə başlayır. Maraqlıdır ki, Südçünün səyahəti onu yol boyu gözləyə biləcək təhlükələr barədə xəbərdarlıq kimi alman nağılının “Hansel və Qretel” personajları haqqında düşüncələrlə açılır. Müəllif “aclığın insanı hərəkətə necə sövq edə biləcəyini” müzakirə edir, xüsusən göstərir ki, o, zəncəfilli çörək və ya saqqız üçün deyil, qızıl üçün acdırsa. Eyni zamanda, Pensilvaniyaya təyyarə ilə uçuşdan ilhamlanan Südçünün vəziyyətinin təsviri onun ən qısa zamanda azadlıq qazanacağını təxmin edir və bir daha uçuş mifologiyasına istinad edir: “Hava səyahəti onu xoşbəxt etdi, onu canlandırdı. İllüziyalar və onun toxunulmazlığı hissini oyatdı”[40, s.7].

Qohumlarının yaşadığı torpaqda yaşayan, atasını, babasını tanıyan insanlarla görüşən Südçü qan qohumluğunun əhəmiyyətini dərk etməyə başlayır və ailəsinin qaranlıq keçmişi onun üçün reallığa çevrilir. O, yerli sakinlərin rəvayətlərinə görə, atasının qazanc ehtirasından despota çevrilmədiyini öyrənir, babasının ümumbəşəri dəyərlər malik olan xeyirxah və zəhmətkeş bir insan olduğunu görəndə təəccüblənir.

Səyahətinə başlayan Südçü, atasını və bibisini qəbul edən və inandığına görə çoxdan ölmüş olan Sirkinin yaşadığı evi axtarmağa gedir. Romana Kirk adlı personajı daxil edən müəllif bilavasitə qədim yunan mifologiyasındakı cadugər-sehrbaz obrazına istinad edir və baş qəhrəmanın səyahətinin Odisseyin sərgərdan gəzintiləri ilə oxşarlığını göstərir. Südçü də əziz məqsədə çatmazdan əvvəl yunan qəhrəmanı kimi bir sıra çətin sınaqlardan keçməlidir, bəzən həyatı üçün təhlükə yaradır, çünki o, keçmiş dünya ilə təmasda olmadan öz səyahətinin məqsədinə müstəqil şəkildə çata bilməzdi. Amma görünür bu müəllifin oxucu ilə oyununa dəlalət edir. Çünki T.Morrison dəfələrlə müsahiblərində, sənədli oçerklərində əsərin afroamerikalı və ya afrikan mifologiyası ilə bağlılığını səsləndirmişdir.

İlk belə sınaq babasının qatilinin dağılmış fermasına baş çəkməkdir, “burada hansısa tüklü heyvan qoxusu gəlirdi, üfunəti qalın, boğucu idi”[40, s.28]. Bir sürü çoban itinin əhatəsində, uşaqlıq kabuslarında ona görünən cadugərlərə bənzər bir yaşlı qadın qəhrəmanın qarşısına çıxır. T.Morrisona xas olan yuxu ilə reallıq arasındakı sərhədlərin

silinməsi romana “magik realizm” elementlərini daxil edir: “Ancaq Sirke öldü. Bu qadın isə sağdır... ölmək üçün... daha doğrusu yaşayan insanın qırıqlı üzü ola bilmədiyi üçün yox, yaşlı qadının dişsiz ağzından iyirmi yaşlı qızın güclü və melodik səsinin sədaları gəldiyi üçün”[40, s.29].

Boğucu qoxu, tutqun evin sahibəsinin görünüşünün dəhşətli təsviri və bir insan üçün qeyri-təbii yaşı Südcünün Sirke ilə görüşünün qəhrəmanın ölümlər səltənətinə girməyə bənzədiyini göstərir. Bu həmçinin onun ailəsi ilə bağlı sirri açmaq üçün vacib element idi. Əgər Homerin eposunda Kirk Odisseyi bir il adada saxlayan sehrbazdırsa, Sirke romanda falçı rolunu oynayır. O, Südcüyə babasının Şalimardan olduğunu söyləyir və onun əcdadlarının əsl adlarını deyir və bununla da qəhrəmana əcdadlarının keçmişini açmaq üçün açarı verir.

Sirke Südcünü babasının qalıqlarının hələ də ola biləcəyi mağaraya yönəldir. Heç bir qızıl tapmayan və yolda bir sıra çətinliklərlə üzləşən Südcü həyatının ciddi təhlükə altında olmasına və ən yaxın dostu Gitarın onu öldürməyi planlaşdırmasına baxmayaraq, Danvildən ayrılaraq Virciniyaya getməyə qərar verir. Südcünün səyahəti sanki dönüş nöqtəsindədir və xəzinə ovu onun ailəsinin tarixini öyrənmək istəyinə arxa plana keçir.

Ucqar cənubdakı Şalimar şəhərində Südcü “ağ adamın ürəyi ilə” fırvan zənciyə inamsızlıqla yanaşan yerli əhalinin düşməncəsinə qonaqpərvərliyi ilə qarşılaşır. Orta təbəqənin qaradərili nümayəndəsinin maddi rifahını zənci icmasının yoxsulluğu ilə müqayisə edən yazıçı yenə də cənub və şimal arasında tək cə irqi deyil, həm də sosial bərabərsizlik probleminə toxunur. Baş qəhrəmanla Şalimar sakinləri arasındakı münaqişə irqdaxili ziddiyyətlərin mürəkkəbliyini əks etdirir: “Danvildə ona sadəcə qəhrəman kimi sitayiş edirdilər. O bilirdi ki, heç kim sevmir və az qala o biri dünyaya göndərilirdi. Amma o, var. Elə buna görə də onun kimi qeyri-adi, inadçı zənci görməmişdilər. O, ağlayır və dərk edir ki, çoxdan belə ağlamırdı”[40, s.27]. Əcdadları ilə tanışlıq, onları yaxından tanıması Südcünü özünə, kimliyinə gedən yolunda bir mayak idi. Yazıçı qəhrəmanı kimi bütün zənciləri bu mayakı axtarıb tapmalarını bütün yaradıcılığı boyu təbliğ edirdi. Onun

bütün romanlarında kimlik axtarışları ana xətt kimi davam edir, əsərdən əsərə daha da qüvvətlənirdi.

Süleymanın dükənində söyüş və döyüşdən sonra, onu ən təhlükəli sınaqlar gözləyir. O, sivilizasiyadan və maddi dünyadan uzaq, təbii dünya ilə təkbətək qarşılaşmalı olacaq. Ovçuluq ayini romanda dözümlülük sınağı, təbiətə və öz instinktlərinə güvənmək, qorxuya qalib gəlmək və ümumi məqsədə çatmaq üçün birgə hərəkət etmək bacarığı kimi görünür. Təsadüfi deyil ki, bu xüsusi epizod təkcə heyvanı ovlayan deyil, özü də qurban olan qəhrəmanın ekzistensial əksləri ilə doludur. Gitaranın onu boğduğu anda Südcünün gözü önündə Həcərin onu sevən tək bir obrazı peyda olur ki, bu da onun şəxsiyyətinin və sevmək qabiliyyətinin oyanmasından xəbər verir. Südcü silahın köməyi ilə Gitaranı qorxutmağı bacarır və oxucu qəhrəmanda yeni dünyagörüşünün doğrulduğunu müşahidə edir: “O, özünü yerin zərrəsi kimi hiss edir, ona elə gəlirdi ki, ayaqları gövdə, ağacdır. Ona elə gəldi ki, ayaqları daşa, torpağa dərindən nüfuz edir... Və axsamağı dayandırdı”[40, s.8]. On dörd yaşında Südcüdə görünən və romanda onun təkcə fiziki deyil, həm də mənəvi qüsurunun simvolu kimi çıxış edən axsaqlıq möcüzəvi şəkildə yox oldu və onun sağlması da başlanğıcın və mənəvi dirçəlişin uğurla keçməsinin sübutu oldu.

Südcünün özünü son kəşfi Şalimarda başa çatır, burada o, ailə tarixini yenidən qurur və əcdadlarının adlarının sirrini açır. Oyun zamanı zənci uşaqlarının oxuduğu “Cek, Süleymanın yeganə oğlu” ritmik mahnısında və Pilatın bluz mahnısında “Oh, şirinim, mənə tərk etmə” mahnısında onun qohumlarının çoxsaylı hekayələri möcüzəvi şəkildə birləşdirilir. Südcü öyrənir ki, atasının ruhunun Pilata təkrar etdiyi “oxumaq” sözünün heç də oxumaq əmri deyil, anası oxuyan Quşun adıdır və Şalimar şəhərinin özü də onun əfsanəvi böyüyünün adını daşıyır. Babası “göyü oxla deşən” uçan Süleymandı və o, evdən çoxdan çıxıb.

Romanın sonunda Südcü və xalası Pilatın uzun illər yaşıl torbada saxladığı babasının qalıqlarını, bütün illər atasının sümüklərini özü ilə apardığını fərqi nə varmadan

basdırır. Pilat Gitaranın gülləsi ilə öldürüləndə və quş üzərində onun adı yazılmış kağız parçası saxlanan qutunu göyə qaldıranda, Südcü Pilatın “yerdən ayrılmadan uçmağı bildiyini”[40, s.6] görür. Uçuş metaforası Südcünün uçurumun zirvəsindən sıçrayışı ilə başa çatır. “Hələlik o, Süleymanın bildiyini başa düşdü: sadəcə havaya təslim olmaq lazımdır, o da səni götürəcək”[40, s.7].

T. Morrisonun başqa bir romanında, Negro icmasının dəyişiklikləri təsvir edilir. “Sevgi” romanı yazıçının yazdığı bütün əsərlərinin folklor motivləri ilə bağlılığının daxili vəhdətini bir daha təsdiqləyir. Yazıçı təxəyyülünün məntiqi inkişafında zənci bir yeniyetmə qızın taleyindən [“Mavi gözlər”]başlayaraq, yetkin bir qadının [“Sula”], sonra Südcünün [“Süleymanın nəğməsi”] taleyinə qədər, sonra bir kişi və bir qadının [“Sevgi”] taleyində T.Morrisonun özünün bir çox müsahibələrində izah etdiyi kimi Afrika mifi və folkloru özünü göstərdi. Məsələn, “Sula” romanı “təvazökar qurban daha səliqəli mühitə dözməsə və üsyançıya çevrilərsə necə olacaq”[39, s.16] sualına cavab verirdi. Yazıçı fərdlə zənci icması arasındakı münasibəti “Sula” romanından fərqli olaraq, fərdin qurtuluşunun xalqın qaynaqları ilə təmasda olduğunu iddia edirdi “Sevgi” romanında. Bu romanda reallıq elə idi ki, özünü təsdiqləmək üçün bir personaj kommunal təmələ güvənməli, amma eyni zamanda da özü öz üzərində, şəxsiyyəti üzərində qalib gəlməlidir.

Roman tövbə etmək motivi üzərində qurulub və yazıçının digər romanları kimi afrikan mifologiyasından götürülən pak qız motivi üzərində cərəyan edir. T. Morrison afrikan tayfaları arasında bakirə qız mövzusunda onlarla hekayə eşitmişdi və əsər də bu hekayələrin süjet xəttinə yaxın yazılıb. Bu mövzunun əsərin bütün qəhrəmanlarının qorxduqları, özlərini qorumaq istədikləri hər şeyin simvoludur. Bakirəlik mövzusu əsərin bütün qəhrəmanlarının yaşamaq simvoluna çevrilir. Kristina üçün bu, onun nəzarətindən kənar həyatdır, Hid üçün ağ insanların heyratımız dünyası, böyük ana üçün oğul və oğlan doğmağın, hər şeyin simvolu kimi qurtuluşdur. Romanın qəhrəmanları dünyanın tam mənzərəsini görmək, bir-birləri haqqında adekvat təsəvvür yaratmaq qabiliyyətindən məhrumdurlar. Onlar üçün yeganə şey həyata təslim olmaq, ona güvənmək və həyat

dəyişikliklərini gözləyə biləcəyi təhlükəsiz liman axtarmaqdır. Qara xalqın beşiyini, doğma yurdunu, onun torpağını simvolizə edən yazıçı üçün kənd həyatı çox əzizdir. Əsərdəki ana oğlunun mövqeyinin zəifliyini görəndə onda inamsızlıq yaranır, çünki onun üçün oğlu nəslin davamçısı, babalarının yolunu davam edən varis kimi canlıdır. Başqa şəkildə o, öz tarixindən, soy-kökündən ayrılmış, yabanı bitki kimi tənhadır. Əsərin digər qəhrəmanı Hid bütün diqqətini gələcəyə yönəldir, ona elə gəlir ki, ayaqlarının altında yer tapmağa kömək edə biləcək qüvvə gələcəyə inamdır.

“Sevgi” romanı əsasən qadınla kişi, qaradəriliylə ağlar arasındakı problemlərdən bəhs etməsinə baxmayaraq, mahiyyətə zənci ailəsi olan Kouzilərin gələcək taleyi haqqında bir roman idi. T.Morrisonun hekayəti qaradəriliyə mənəvi inteqrasiyası, spesifik etnik xüsusiyyətlərinin məcburi şəkildə qorunub saxlanması və çoxaldılmasını müdafiə edirdi. Yazıçıya görə onlar öz spesifik keyfiyyətlərini qorumaqla Amerika və dünya mədəniyyətinə bərabər səviyyədə daxil ola biləcəklər.

Əsərin zənci folklorundan gəlmə xarakterik xüsusiyyəti T.Morrisonun animizm [“anima, animus” ruhun varlığına inan] probleminin işlətməsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, afrikan folklorunda animizmi aparıcı motiv kimi çıxış edir və yazıçı romanında ondan geniş istifadə edir. Məhz bu romanında yazıçı zənci tarixinin ən mühüm məqamlarını aydınlıq gətirmiş, animizmi zənci qadınlarının taleyinə göstərdiyi təsir kimi canlandırmışdır. Təəccüblü deyil ki, yazıçının ilk romanlarında başlayaraq animizmə müraciəti hər bir əsərdə əcdadlara müraciət kimi davam etmiş, yazıçının köləlik dövrlərini təsvir etdiyi “Sevgili” romanında olduğu kimi digər romanlarında da zənci milli xarakterinin mahiyyətini anlamaq üçün bir açara çevrilmişdir.

2.2. T.Morrison romanlarında folklor elementləri və müasirlik

Məlumdur ki, təkcə zəncilərin deyil, həm də Amerika mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamış afroamerikalı folklorunun əhəmiyyətli bir hissəsi musiqi ənənələridir.

Amerika folklorşünası Rocer Abrahams əsərində təqdim olunan afrikan folklorunun inkişaf xronologiyasına görə, “zəng-cavab” texnikasında ifa olunan xoru arxaik dövrə aid etmək olar, daha sonra dini nəğmələr, işçi mahnıları, uşaq mahnıları və balladalar dəlir [19, s.28].

Xalq mahnılarında “zarafat və sevincə yad olmayan” qəmli motivlər, əzabkeş çoxluq üçün mərsiyələr və acı işçi nəğmələr səslənirdi. Çox vaxt onlarda “başqa bir dünyada, axirətdə qurtuluş ümidi” motivi əsas ideya kimi ön çıxırdı. Eyni dövrdə xüsusi bir janr meydana çıxdı ki, bu sıraya yolların çəkilməsi, bataqlıqların qurudulması, bəndlərin tikintisi və pambıq tarlalarında yaradılan məhbus mahnılarında səslənn mövzular idi. Tez-tez mahnılardakı mərkəzi personajlar Nat Turner [1831-ci il qul üsyanının lideri] və Con Henri [zənci eposunda simvolik güc və şücaət fiquru] kimi real və uydurma qul üsyanlarının liderləri olurdu. “Plantasiya”, “dəniz” və digər “xüsusi ritmik intonasiya xüsusiyyətləri” ilə işçi mahnıları dərhal formalaşmadı. Əvvəlcə onlar Afrika mahnıları kimi “Afrikadakı öz tarlalarında işlədikləri zaman ağ adamın plantasiyasında naşı qulların mahnıları” [19, s.108] qismində çıxış edirdilər. Sonradan bu mahnılar artıq afroamerikalı mövzuları kimi köhnə Afrika mahnılarının və Amerikada hər hansı bir qulun eşitdiyi təsadüfi sözlərin, ifadələrin, lətifələrin birləşməsi kimi meydana gəldi.

Zənci musiqi formalarının təkamülünün növbəti mərhələsində, müharibədən əvvəlki dövrdə xor və işçi mahnılarının inkişafı davam edir. Bununla belə, “ruhlar” və ya “qəm nəğmələri” Şimali Amerika torpağında qaradərili insanın mövcudluğunu ifadə etmək üçün ən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onların mətnini “Bibliya” hekayələri və ümumi dini mövzular təşkil etdiyi kimi afrikan folklor nümunələri də yox deyildi. Köləlik dövründə bu janrın xüsusi əhəmiyyəti onunla vurğulanırdı ki, onlar qara qulların öz etirazlarını bildirməsinə və bir-biri ilə ünsiyyət qurmasına imkan verən “gizli dil” rolunu oynayırdı.

Zənci yazıçı Uilyam Dübuanın məcazi tərifinə görə, bu musiqi “Afrika meşələrindən çıxır, burada hələ də onun orijinal versiyasını eşitmək olardı. Belə musiqi mövzularında uyğunlaşdırılmış, dəyişdirilmiş və qul ruhunun faciəli həyatı əks olunur. Qanunun və qamçı boyunduruğu altında xalq kədərinin, ümitsizliyinin yeganə həqiqi ifadəsinə çevrilən belə mahnılar mənəviyyatın yaranma tarixini elmi baxımdan təqdim edirdi. Digər tərəfdən bir çox ədəbiyyatşünaslar bu musiqi janrının mahiyyətini müəyyən edir və yazırlar ki, bu həmçinin sintez hadisəsidir. Afro-Amerika folklorunu öyrənən Roçer Abrahams yazır ki: “Belə mahnılarda Avropa təməlindəki Afrika təbəqələrindən, nə də Afrika təməlindəki Avropa təsirlərindən danışmaq olmaz. Qarşımızda ABŞ-ın sosial və mədəni zəminində əldə edilən ən maraqlı bədii sintez hadisəsi dayanır” [19, s. 201].

Başqa bir versiya da var ki: “Zəncilər məzlumlar üçün dərdlərini və daha yaxşı həyat ümidlərini missionerlərdən qat-qat daha dərinlən ifadə edirdilər”[43, s.105]. Məlumdur ki, qulları xristianlığa qəbul edən missionerlər onlara Avropa mənşəli dini ayinlər öyrədirdilər. İkincisi, “onlar fərqli səs tembrinə, fərqli tələffüz və ritm duyğusuna malik olaraq, şüuraltı olaraq Avropa himnlərinin musiqisini dəyişdirərək öz təbiətinə, öz temperamentinə tabe etmişlər”[43, s.206]. Ruhani missionerlər Amerikanın qaradərili insanların xristianlaşmaya qarşı qeyri-müəyyən münasibətinin xüsusi ifadə formasına çevrilmişlər. Məsələn, əgər xristian əxlaqı təvazökarlığı, Afrika əxlaqı isə qəddar həyat şəraitində sağ qalmaq öyrədirdi. Əgər xristian ruhanilərinin sevimli qəhrəmanları azadlıq mövzusu ilə əlaqəli personajlar idisə, məsələn, Musa və ya Daniel, zəncilər daha çox öz folklor motivlərinə müraciət edirdilər. Xristianlıqda Cənnətdəki çayların, qayaların geniş təsvirləri verilirdisə,

Zənci mahnılarında “zəng-cavab” prinsipi əsasında baş verən mövzular və ya rəqs elementləri ilə müşayiət olunan qışqırıqlar, əl çalmalar, ayaqların yerə döyülməsi vacib şərt idi. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, zənci qulların xristianlaşmasından

sonra “Bibliya” mövzuları onların folkloruna daxil edildi və biz demək olar ki, bütün afroamerikalı ədəbiyyatında onun izlərini görə bilərik.

“İncil” motiv və süjet xətti şəhər mühitində yaşayan qaradərili insanın təcrübəsini çatdıran fərdi dini mahnılar hesab edilirdi. “Güclü ritm, ikili obrazlılıq və geniş tonallığı”[37, s.14] ilə seçilən zənci mahnıları blüz xüsusiyyətlərini paradoksal şəkildə birləşdirir. Yeri gəlmişkən onu da vurğulamaq lazımdır ki, T.Morrison üçün müasirlik məsələsi Amerikanın folklor keçmişi, qaradərili amerikalıların tarixi və taleyi ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Görünür elə bu səbəbdən o, bütün romanlarında ondan istifadə edir və təbliğatı ilə məşğul idi.

1970-1980-ci illərdə Morrisonun əsərlərinin mövzuları və problemləri əsasən Amerikanın yaşadığı sosial və siyasi dəyişikliklər dövrü ilə müəyyən edilirdi. Onun nəsrində afroamerikalıların çoxəsrlik azadlıq istəyi, tarixi keçmişin travmalarını aradan qaldırmaq, özünün identiklik axtarışları, qadınların azadlığı kimi məsələlər öz əksini tapırdı. Yazıçı afroamerikalıların mədəni və tarixi təcrübəsinin unikallığını, sehr və mifə ayrılmaz inamı ilə zəncilərin dünyagörüşünün spesifikliyini vurğulayır, real həyat hekayələrini elmi fantastika və folklor elementləri ilə üzvi şəkildə birləşdirirdi. Aydındır ki, müasir oxucu üçün onun əsərləri təkcə kollektiv yaddaşın əksi deyil, həm də Amerika tarixinin etibarlı sübutudur.

Qeyd edək ki, yazıçının etnik kimliyin dirçəldilməsi ilə yaxından maraqlanması onun bir çox romanlarında, ilk növbədə, “Süleymanın nəğməsi”, “Qətran uşaq” kimi romanlarında folklor və mifologiyanın əhəmiyyətli hissəsini xeyli dərəcədə müəyyən edir. Amerikalı ədəbiyyatşünas Tereza Higgins qeyd edir ki, “kəskin sosial problemlərin uzun-uzadı alleqorik şərhlərlə birləşməsi Morrisonun əsərlərinə mifin simvolik keyfiyyətini, eyni zamanda mif axtarışını verir. Bu görünür onun yaradıcılığının əsas mövzularından biri idi”[33, s.20].

T.Morrisonun yetkin yaradıcılıq mərhələsi “Süleymanın nəğməsi” kitabının nəşri ilə başlayır ki, bu əsərdə o, təhkiyənin epik xarakterini, personajların rəngarəngliyini,

sosial məsələlərin kəskinliyini birləşdirməyi bacarır. Romanın əsas hadisələri 1963-cü ildə, Amerika cəmiyyətində vətəndaş hüquqları hərəkatının gücləndiyi və afroamerikalıların ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında yeri və rolunun köklü şəkildə yenidən nəzərdən keçirildiyi bir vaxtda baş verir. Müasir dövrün tənqidi təhlilinə diqqət yetirən yazıçı, Amerikanın qaradərili əhalisinin mövqeyini dəyişdirən, köləliyin ləğvi dövründən tutmuş fəallara qədər olan hadisələr fonunda cərəyan edən Ded ailəsinin tarixinə müraciət edir.

“Süleymanın nəğməsi” romanının mərkəzindən Südçü ləqəbli baş qəhrəman III Meykon Dedin taleyi, əcdadlarının vətəninə səfər zamanı mənəvi dirçəlişi, özünəməxsus “mən”ini tapması və bərpası dayanır. Süjet inkişaf etdikcə oxucu öyrənir ki, Südçü bir vaxtlar iyirmi bir övladını və arvadı Rinanı yer üzündə qoyub pambıq tarlasından vətəninə, Afrikaya uçub gedən əfsanəvi Süleymanın nəslindəndir.

Kitabda miflər, əfsanələr və fəvqəltəbii şeylər o qədər zəngindir ki, təsvir edilən hadisələrdə realın payını müəyyən etmək bəzən çətin olur. T.Morrison 1930 və 1960-cı illərdəki həyatın həqiqətə uyğun şəkillərini təhkiyəyə üzvi şəkildə daxil edir. Beləliklə, irqi ayrı-seçkilik problemi, qaradərili amerikalıların hüquqlarının olmaması və onların zorakılığa qarşı mübarizəsinin legitimliyi romanın ideoloji strukturunda mühüm rol oynayır.

Yaradıcı plana uyğun olaraq, T.Morrison mifoloji və gündəlik həyatı birləşdirir və görünən odur ki, təhkiyənin mühüm hissəsini zənci mifoloji ideyaları ilə zəngin epizodlar təşkil edir. Məsələn əsərdə kabuslara inam, təbiətin sehrli gücü qabarıq şəkildə önə çıxır. Eyni zamanda yazıçı Afrika mifinin hüdudlarını aşaraq romanın bədii quruluşuna xristian mifologiyasından da əlavə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, T.Morrisonun istənilən bədii mətni konkret obrazın, simvolun və ya personajın arxetipik məzmununu çatdırmaq funksiyasını yerinə yetirən mifoloji eyhamlarla doludur. Beləliklə, mifoloji və konkret tarixin bir-birinə nüfuz etməsi

yazıçıya hadisəni aydın müəyyən edilmiş ictimai-tarixi xronologiyadan qoparıb əfsanəyə, ənənəyə çevirməyə imkan verir, bununla da romanın epik səslənməsini gücləndirir.

Meykonun öz “mən”inin axtarışları Şalimarda baş verir. Qəhrəmanın mənəvi axtarışlarının istiqamətini tədricən dərk etmək və miflə qovuşmaq kimi müəyyən etmək olar. Oyun zamanı zənci uşaqlarının şəkilə müraciəti onda yeni suallar oyadır və məlum olur ki, şəkil folklor personajının xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir və onun vasitəsi ilə əcdadların yanına uçmaq olar. Südcünün uçuşu təkcə onun axtarışının zirvəsi, taleyinə düşən bütün sınaqların öhdəsindən gəlməyin nəticəsi deyil, həm də azadlığın qazanmasının simvolu kimi görünür.

1970-ci illərin müasir problemləri Amerikanın ağ-qara əhalisi arasındakı münasibət, vətəndaş hüquqlarının əldə olunması, qadınların azadlıqları və s. T.Morrison yaradıcılığının əhatə dairəsini müəyyən edir. Onun təhsil almamış qaçaq cinayətkar Oğulla qaradərililərin münasibətindən bəhs edən “Qətran uşaq” romanında öz əksini tapmışdır. Romanın adı oxucunu məşhur afroamerikalı nağılına istinad edir, onun personajlarında Morrisonun əsas personajları ilə oxşarlıqları görmək çətin deyil. Lakin ad müəllifin niyyətini başa düşməkdə mühüm rol oynayır. Top model Cadin zəngin himayədarı Valerian sayəsində Sorbonnada mükəmməl Avropa təhsili alır, ən yaxşı model agentliklərində işləyir və müasir müstəqil qadın obrazına tam uyğun gəlir. O, ailəsiz, qəbiləsiz Oğul obrazına qarşıdır. Zahirən kobud və tərbiyəsizdir, lakin bu, oxucunun ona rəğbət bəsləməsinə mane olmur. Afro-Amerika xalqının və doğma şəhəri Eloi mədəniyyətinin bir hissəsi olan keçmişinə sonsuz sayda sadıq olan Cadin müasir cəmiyyətin əksinə olan dəyərlərlə yaşayır. Öz işində irqi problemə dair müxtəlif nəzər-nöqtələrini təmsil edənləri bir araya gətirmək və toqquşdurmaq istəyi, irqi problemin konturlarını təsvir etmək cəhdi onun əsas amalıdır. Lakin o, daima cəmiyyətdə hökm sürən ayrı-seçkiliklə qarşılanır. Qara dərili olmaq onun həyatının kabusuna çevrilir. Lakin onun qaradəriliylərlə ortaq heç bir cəhəti yoxdur. Onun sevdiyi oğlan da qaradərili, amma ondan mənəvi baxımdan çox uzaqdadır. Yazıçının görə, onların

münasibətlərindəki probleminin həll olunmaması iki müxtəlif dünya görüşlü insanın bir araya gəlməsi ilə bağlı deyil. Onlar arasındakı problem birinin həddindən artıq arxaik ənənələrə qapanması, digərinin isə bu ənənədən yetərinə istifadə edib öz identikliyi aramasıdır. Beləliklə, romanda müəyyən edilmiş geniş problemlər arasında identiklik problemi və müasir afroamerikalının “əsl qədim keyfiyyətlərini” itirməsi aydın şəkildə səslənir. Cadin və sevgilisi arasındakı problemlərlə yanaşı yazıçı süjet xəttinə paralel olaraq Küçələr Evinin sakinlərinin ailə münasibətlərini də qatır. Əsər boyu ev sahibinin oğlu, daha çox hekayənin pərdə arxasında olan, lakin romanda çox mühüm funksiyanı yerinə yetirən personaj Mayklın gəlişi ərəfəsində yaşanır. Atasının işini davam etdirməkdən imtina edən və Hindistan rezervasiyasında işləyən yeni nəslin ideyalarının sözcüsü Maykl Cadinin öz tarixindən və xalqından uzaq olmasını qəbul etmir. Hekayə irəlilədikcə oxucu öyrənir ki, uşaq ikən Maykl öz anası tərəfindən şiddətli şəkildə zorakılığa məruz qalıb və bu, qulluqçuların ona qarşı nifrət dolu münasibətinin səbəbidir. Əsərdəki ər və arvad, qulluqçular və ağalar, qaralar və ağlar arasında sonsuz mübahisələr keçilməz sədd kimi bütün personajlara sirayət edir və onlar daima münaqişələr yaşayırlar. Küçələrin Evindəki münaqişəni təsvir etməklə yazıçı müasir cəmiyyətdə kök salmış əsas ziddiyyətlərin mahiyyətini üzə çıxarır və ABŞ-dakı qara dəri problemi ilə bağlı hələ də bir çox amerikalıları bir-birindən ayıran xətti ifşa edir.

T.Morrison afroamerikalıların şifahi ənənəsinin əsası kimi əfsanələrə və xalq inanclarına geniş müraciət edir, ən çox yayılmış kor at mifini roman boyu ideya kimi inkişaf etdirir. Afrika folklorundan götürülən kor at ifadəsi əsərin leytmotivinə çevrilir. Üç yüz il əvvəl ada sahillərində batmış bir fransız gəmisindən və gəmidəki afrikalı qulların atlar ilə birlikdə sahilə çıxarmasından bəhs edir. Görmə qabiliyyətini itirməyənləri fransızlar “xilas edib” yenidən əsarətə saldılar, adanı görəndə həmişəlik kor olanlar isə bura sığındılar. Yerli əhəlinin kollektiv mifoloji dünyagörüşündə bu atlılar hələ də yağış meşəsində yaşayır və hündür təpələrdə at sürürlər, ruhlar, “bataqlıq qadınları” isə Müqəddəs bataqlıqda yaşayırlar. Beləliklə, ada iki paralel dünyanın məkanına çevrilir.

Birində real insanlar, digərində kor atları sürən kor qullar yaşayır. Cadin də bu iki paralel dünyada yaşayır. O, mifik əcdadları ilə görüşərkən bu aləmlərin kəsişdiyi yerdə dayanır, amma ora birdəfəlik düşə bilmir. “Süleymanın nəğməsi” romanının sonluğuna bənzər açıq sonluq bu dəfə oxucuya qəhrəmanın sonrakı taleyini təsəvvür etməyə imkan verir. Yazıçı yenidən əsas folklor sxeminə qayıdır, burada baş qəhrəman mədəni keçmişlə əlaqə saxlayaraq mifik əfsanə dünyasına yollanır.

Folklor ənənəsinin təfsirinin bir qədər fərqli variantı “Qətran uşaq” romanında təqdim olunur. Burada yazıçı məşhur afroamerikalı nağılının süjet sxemi əsasında öz personajlarının əsas rollarını qurur. Eyni zamanda o, əsərdə bir çox mədəni təbəqələri bağlamağa imkan verən qatran uşaq prototipinə qədim Afrika mifindən götürülmüş dərin mənə qoyur. T.Morrison romanda qeyri-adi şərait yaradaraq qondarma Karib adası, öz mifologiyası və sehrliliyi olan bir növ mikrokosmos təsvir edir. Yazıçının bədii kəşfi təbiəti insani keyfiyyətlərə - düşüncələrə, hisslərə və oxucuya əlavə baxış təklif edən bir növ daxili nitqlə bəxş edilmiş xüsusi bir personaj kimi təqdim etməsidir. Bu müəllif texnikası T.Morrison tərəfindən başqa romanlarda istifadə edilməməsi ilə unikaldir. Tropik adanın mənəviləşmiş mənzərəsi xüsusi effekt yaratmaq üçün nəzərdə tutulur və yazıçı adanı fantastik canlı orqanizm kimi təqdim edir. O, iki dünyanı – ağ amerikalıların sivilizasiyasını və möcüzəli reallığı ilə Karib dənizinin təbiətini magik, sehrliliyi elementlərlə təsvir edir. Beləcə, folklor elementi olan magiya və sehri adi həyat axarına endirir.

T.Morrisonun mif yaradıcılığının zirvəsi Amerika tarixinin ən dəhşətli hadisələrindən biri olan köləliyin tarixi dəqiqliklə və gündəlik həyat təsviri ilə əks etdiyi “Sevgili” romanı hesab olunur. Şifahi folklor motivləri, magik realizm ənənələrinin inkişafı, eləcə də etnik məsələlərin təmsil olunması T.Morrisonun əvvəlki əsərlərində təqdim olunan xətti davam etdirir. Eyni zamanda milli tarixi təcrübənin faciəvi tərəflərinə diqqətin artması yazıçının bədii düşüncəsinin təkamülündən xəbər verir[49, s.24].

Qara qulların faciəli taleyini və onların azadlıq istəklərini təsvir edən T.Morrison afroamerikalı bədii ədəbiyyatının, sənədli filmlərinin, jurnalistikasının müxtəlif janrlarının arxetipinə çevrilmiş “qul hekayəsi” sənədli-jurnalist janrına əsaslanır. Süjetin mərkəzində 1856-cı ildə Cincinnatidə baş verən qaradərili qul Marqaret Qarnerin əsl hekayəsi dayanır. Qarner digər qullarla birlikdə Kentukki əyalətindən qaçır, lakin Ohayo çayının sahilində qul ovçuları tərəfindən tutulur, bundan sonra uşaqlarını köləliyə qayıtmaqdan xilas etməyə çalışaraq qızını öldürür. Eynilə, romanın baş qəhrəmanı Seti Saqs ailəsini keçmiş sahibinin əlindən xilas etmək arzusu onu iki yaşlı qızının “kiçik boğazından keçirməyə məcbur etdi”[38, s.4]. Bir müddət sonra Setinin evində kiçik bir ruh, uşaq ruhu məskunlaşdı. Oğlu Hovard və Baqler belə bir şəraitə tab gətirə bilməyib evdən qaçır və öldürülən qız on səkkiz ildən sonra yetkin bir qız simasında anasının yanına qayıdır.

Romanın əsas hadisələri 1873-1874-cü illərdə, Yenidənqurma dövründə baş verir. Zaman və məkan fraqmentlər zənciri kimi təqdim olunur. Çoxsaylı geri dönüşlər hekayəni Cincinnatidəki real həyatdan Kentukki Sweet Home, Corciyadakı Camp Alfred-ə, kölə gəmisinin göyərtəsində aparır. Eyni zamanda, əsas diqqət tarixi hadisələrin təsvirinə deyil, qəhrəmanların fiziki və mənəvi iztirablarının təsvirinə verilir. Onların xatirələrində qara qulların taleyinin dəhşətli şəkilləri canlanır.

Qullara qarşı qeyri-insani rəftarın real təsvirləri köləliyin ləğvindən sonra qaradərililərə qarşı dayanmadan ayrı-seçkiliyin daha az problemləri ilə əlaqələndirilir: “1874-cü il həyətdədir və ağlar hələ də özlərini necə saxlayacaqlarını bilmirlər. Bütün şəhərlər zorla zəncilərdən təmizləndi, təkcə Kentukkidə bir il ərzində səksən linç olunub. Rəngli insanlar üçün rəngli məktəblər yandırıldı, böyüklər kiçik uşaqlar kimi, kiçik uşaqlar isə böyüklər kimi qamçılanır, qaradərili qadınlar həyəcanlı kütlələr tərəfindən zorlanır, zəncilərin mülkləri soyulur, zəncilərin boyunları qırılırdı”[38, s.19].

Qulların məişət həyatının həqiqi şəkillərini təsvir edən müəllif təhkiyə irəlilədikcə əsərə personajlar tərəfindən reallığın bir hissəsi kimi qəbul edilən fəvqəltəbii elementlər

daxil edir. Bu baxımdan yazıçının Afrika qitəsi [Nigeriya] xalqlarının mifologiyasından götürdüyü Sevgili obrazı diqqəti cəlb edir. Zənci inanclarına görə, abi-ku erkən ölə, ölmək və doğulmaq kimi təyin olunan, eyni anaya qayıdan uşağın ruhudur. Sevgili obrazı əsərdə çox yönlü surət kimi çıxış edir: “Bu, bir tərəfdən ruhdur, axirətdən anasının yanına qayıdan uşaqdır. Digər tərəfdən, real həyatda qul gəmisində səyahətdən sağ çıxan qurbandır” deyər T.Morrison onu belə izah edir [49, s.103]...Canlı bir insan olan Pol Didən mahiyyətə bir ruh olan Sevgilinin hamiləliyi fəvqəltəbii ilə gerçək arasında hər hansı bir xəttin yox olduğunu nümayiş etdirir. Yazıçının qeyd etdiyi kimi, “Sevgili gerçəkləşdirmək tarixi mümkün etmək, yaddaşı gerçəkləşdirməkdir”[49, s.106].

Sevgili, amansızcasına “mənə söylə” və “məni adımla çağır” istəkləri ilə unudulmuş, diqqətdən kənarda qalmış, lakin mütləq xatırlanmalı olan keçmişin təəcəssümüdür. Onun səsi T.Morrisonun digər romanlarındakı adsız qurbanların səsidir. Onun fəryadı “boynu sınımışların, qanı odda bişmiş insanların, saçlarının cırıq telləri ilə birlikdə lentini itirmiş qara qızların” [24, s.31]necə qışqırdığını xatırladır.

Beləliklə, kitabın bənzətmə xarakteri yazıçıya realist mətnə qotik, fantastik, mifoloji elementləri daxil etməyə imkan verir. Müsahibəsində Morrison etiraf edir: “Mən düşündüm ki, “Sevgilim bütün kitablarım arasında ən az oxunan olacaq. Orada personajlar xatırlamaq istəmir, mən xatırlamaq istəmirəm, qaralar xatırlamaq istəmir, ağlar xatırlamaq istəmir. Bu, sadəcə olaraq, milli amneziyadır”[24, s.36].

Ümumiyyətlə, T.Morrisonun romanlarındakı mifoloji və sosial dialektika ona Amerika reallığının real təsvirlərini və Afrika folklorunun mistik elementlərini, məişət və fəlsəfi mövzularını bədii tabloda birləşdirməyə imkan verdi. Göründüyü kimi folklor və mifoloji obraz və süjetlər bədii cəhətdən yenidən düşünülür, dəyişdirilir və yeni məna qazanlar. Bu da öz növbəsində onun romanlarını tarixi materialın əhatə dairəsinin genişliyi, obrazlı sistemin bədii zənginliyi və xalqın sosial problemlərinin təsvirinin kəskinliyi baxımından unikal edir. Məhz bu xarakterik xüsusiyyətinə görə yazıçını Amerikanın keçmişi və bu gününü təsvir edən sənətkar adlandırırlar [24, s.92].

Qeyd etmək vacibdir ki, T.Morrisonun magik realizm ənənələrinə sadıqlığı ona Amerika reallığının dərin dərkini geniş mədəni və mifoloji kontekstlə, afroamerikalı folklorunun, fəvqəltəbii və möcüzəvi, fantaziyanın ənənəvi elementlərinin cəlb edilməsi ilə birləşdirməyə imkan verdi. Bu həmçinin zənci dünyagörüşünə aydınlıq gətirməyə də bir şərait idi. Yazıçı mifləri, nağılları, əfsanələri özündə cəmləşdirir, xalq inanclarının fantaziyasını tədqiq və inkişaf etdirirdi. Bu da çox vaxt müəllif niyyətinin sərhədlərini müəyyənləşdirir, hətta konkret fraqmentin və bütövlükdə əsərin kompozisiya xüsusiyyətində iz buraxırdı. Beləliklə, afroamerikalı folklorunun elementləri “Süleymanın nəğməsi” romanının süjet təşkilində mühüm rol oynayır, sonradan bütövlükdə T.Morrisonun poetikasına ciddi təsir göstərir. Folklor motivlərinin təyinatı yazıçıya afroamerikalı inanclarının, “Bibliya” süjetinin, zənci icmasının həyatı və həyatından çəkilmiş şəkillərinin sosial-tarixi həqiqiliyində, psixoloji ahəngdarlığında bir bütöv yaratmağa imkan verir.

Müəllif məhz bu əsərdə magik realizm poetikasının əsas prinsiplərini ardıcıl və əsaslı şəkildə həyata keçirir. Təhkiyə strukturunun mifik qəhrəmanın ənənəvi keçid ayinlərinə uyğunluğu, yuxu ilə reallıq arasındakı sərhədlərin silinməsi, mətnin məkan-zaman təşkili, ilk növbədə əcdad, qadın-ana obrazı, fəvqəltəbii çevrilmə ilə bağlı olan xalq və mifoloji təfəkkür əsasında həqiqəti dərk etmək imkanı əldə edilir. Sirli, mübhəm fenomenlər gündəlik həyatın bir hissəsinə, o biri dünyanın real dünyaya nüfuz etməsinə təsir edir. Hərəkətin konkret sosial müstəvidən mifoloji məkana çevrilməsi romanın epik səslənməsini gücləndirməsinə təkan verir. Folklor motivləri T.Morrisona köləliyin bütün mərhələlərində, qaradərili qulların Afrikadan Şimali Amerikaya gəmilərlə daşınmasından tutmuş, afroamerikalıların şüurunu dərhal tərk etməyən köləliyin ləğvinə qədər oxucuya çatdırmağa kömək edir. “Sevgili” romanında yazıçının afroamerikalıların tarixi təcrübəsini dərk etmək probleminin qaldırılması vacibdir və yazıçı bunu romanın fəvqəltəbii xəttinin gücləndirilməsi əsasında açır. Əsər “Bibliya”dan götürülmüş iqtibasla başlayır və yazıçı xalqının qara taleyindən bəhs edəcəyinə işarə edir:

“Siz altmış milyondan çox idiniz
Xalqım olmayanı Xalqım adlandırıcam,
Sevgilim olmayanı Sevgilim”[38, s.2].

Birmənalı olaraq qeyd etmək olar ki, T.Morrisonun magik realizmi özünü ən bariz şəkildə möcüzəli və fəvqəltəbiiliyin bədii sistemin ayrılmaz elementlərinə çevrildiyi “Sevgili” romanında göstərdi. Təsvir edilən dövrün inandırıcı təfərrüatları ilə doymuş realist rəvayət epizodları qotika, fantaziya və mifologiya elementləri ilə zənginləşdirdi. “Sevgili” əsərinin əvvəlki romanlardan prinsipial və əhəmiyyətli fərqi ondan ibarətdir ki, burada fəvqəltəbii təkcə ayrı-ayrı daxil olmalar kimi mövcud deyil, həm də əsas süjet səviyyəsində möhkəm qurulub və danılmaz xarakter daşıyır. Sevgili obrazı həm də ona görə diqqəti cəlb edir ki, o, yalnız qotika qəhrəmanının əsas rolunu deyil, həm də bütöv bir etnik qrupun tarixi travmasını təcəssüm etdirir. Elə bu da sehrli obrazın yüksək alleqorik potensialını göstərir. Görünür yazıçı reallığı daha geniş şəkildə çatdırmağa çalışırdı və əsərin elə ilk səhifələrindən ona nail olur. Yazıçı dözülməz şəraitdə yaşayan ailə tarixçəsini danışır və beləcə reallığı bütün çılpalığı ilə təsvir edirdi: “Uşağın hiddət və qəzəbi. Bunu evdə yaşayan qadınlar da bilirdilər, uşaqlar da. Uzun müddətdir ki, onların hər biri özünəməxsus şəkildə bu qəzəbin zərbələrinə dözürdü, lakin 1873-cü ilə qədər Set və qızı Denver evdə tək idilər. Setinin qayınanası və Denverin nənəsi vəfat etmişdi, oğlanlar isə Hovard və Baqler on üç yaşı olan kimi evdən qaçmışdılar”[38, s.4]. Qorxu və şiddət şəraitində yaşayan ailə üzvləri tədricən evi tərk edir və balaca qızın ruhu anasının yanına yerləşir. Günah və əzab hissi onu qızının ruhu ilə mehriban davranmağa sövq etsə də, uşaq vaxtı ölən, lakin yeniyətmə kimi evə döən qız qisas hissi ilə alışıb yanır. O, qətlinin qisasını acınacaqlı şəraitləri ilə deyil, anasının ona olan münasibəti ilə bağlayır və beləcə ondan qisas alır.

“Sevgili” obrazının kökləri müxtəlif Afrika xalqlarının və tayfalarının inanclarından götürülüb. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, romanda müasir roman üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən realist komponentin kifayət qədər payı da vardı.

Romanda sosial problemlər, ABŞ-ın ictimai-siyasi həyatının, o cümlədən afroamerikalıların hüquqları uğrunda mübarizə, onların etnik kimliyinin dirçəldilməsi qaldırılır. Beləliklə, T. Morrisonun bu əsərində müasir Amerika reallığını Afrika mədəniyyətinin qədim təbəqəsi ilə birləşdirən geniş folklor və mifoloji kontekstin cəlb edilməsi, şifahi xalq sənəti poetikasının təsiri nəzərə alınmalıdır. Bu onunla bağlıdır ki, müəllifin afrikalı amerikalıların həyatına fəvqəltəbii və möcüzəli ənənəvi elementlərin daxil etməklə Negro dünyagörüşünün xüsusiyyətlərinə əsaslanırdı.

Ənənəvi realizmdən uzaqlaşaraq reallığın dərk edilməsinə müəyyən müəllif münasibəti yazıçının “Ən mavi gözlər” romanında artıq nəzərə çarpır. Romanda açıq-aşkar möcüzə elementi olmasına baxmayaraq, o, qəhrəmanın təxəyyülündə baş verir və real dünya məkanına girmir. T.Morrisonun baş verənləri təsvir etməyə yanaşması ilə folklor elementlərinin fundamental prinsipindən - adi və fəvqəltəbii olanın birləşməsindən əsas fərq budur. “Ən mavi gözlər” romanında möcüzə və realist elementlər təzad səviyyəsində fəaliyyət göstərir ki, bu da yazıçının qələmə aldığı problemlərin faciəsini bir az da artırır. Qara qızın mavi gözlərinin xəyalı və onun xəyalpərəst fantaziya dünyasına sonuncu gedişi ailə münasibətlərinin çirkin deformasiyalarına və sosial ziddiyyətlərin qəddarlığına qarşıdır. “Ən mavi gözlər” romanı özlüyündə magik realizmin kanonik nümunələrindən kifayət qədər uzaqdır, lakin o, T.Morrisonun orijinal bədii metod axtarışını əvvəlcədən müəyyən edən xüsusiyyətləri aydın şəkildə nümayiş etdirir. Kiçik qız uşağının həyat hekayəsi yazıçı tərəfindən Amerika tarixində yaşanan qara dərilili insanların hekayəsinə çevrilir. Pekola obrazı bu şəkildə müəllifin demək istədiyi utanc keçmişini tərənnüm edir və yazıçı bütün əsər boyu qaradərili toplumun gerçək üzünü göstərir. Görünür elə bu səbəbdən əsər hüzn dolu notlarla başlayır və ölü doğulan uşağın simasında ümidi itmiş, yaşamaq uğrunda mübarizə əzmi sındırılmış, nəyinki ağların, hətta öz atası tərəfindən təhqir edilmiş zəncinin məşəqqətli həyatına işarə edir: “Pikolanın atası öz toxumunu səpdiyi kimi, biz də öz qara torpağımıza toxum səpdik. Bizim məsumluğumuz və imanımız onun şəhvət və ümitsizliyindən daha məhsuldar deyildi. İndi yalnız bir şey

aydındır: o ümid, iman, şəhvət, sevgi və kədər heç nə vermədi. Yalnız Pikola qaldı və torpaq inadla meyvə vermək istəmədi. Çolli Bridlav öldü, bizim məsumluğumuz da öldü. Bizim toxumlarımız yetişmədən torpaqda məhv oldu. Pikolanın uşağı da məhv oldu”[42, s.3].

“Sula” romanında isə yazıçının folklor və mifoloji mənbələrə davamlı marağı aydın şəkildə görünür. Əhəmiyyətli bir funksiyanı proloq yerinə yetirir, onun məsəl xarakteri mifin keyfiyyəti haqqında bütün hekayəni məlumatlandırır. T.Morrisonun zənci nağılından süjet kimi istifadə etməsi ona bu romanın səhnəsi olan Dibin zənci məhəlləsinin mifik, inanılmaz yaxın obrazını yaratmağa imkan verir. Magik realizmə xas olan reallıq haqqında rəşional bilikdən qaçan yazıçı Afrika folklorundan gələn inancları əsərdə işlətməklə inanılmaz süjet xətti yarada bilir. Bədii tabloun nəzərə çarpacaq hissəsi, başqa şeylərlə yanaşı, fəvqəltəbii formada təcəssüm olunmuş şəx obrazlarından və zənci icması tərəfindən onun şərhindən ibarətdir. Baş qəhrəmanın obrazı söz-söhbətdə tədricən ifritə xislətinə yiyələnir. Eyni zamanda, dib sakinlərinin cadugərliyə və başqa dünya gücünə inamı yazıçı tərəfindən zəncilərin dünyagörüşünü adi bir şey kimi göstərir. Belə bir ideya-bədii strategiya T.Morrisonun başqa romanlarında da qorunub saxlanılır, bunu biz yuxarıda təhlil etdiyimiz “Süleymanın nəğməsi” və “Sevgili” əsərlərində də görə bildik.

“Sula” romanının fantastik komponentinin digər tərəfi isə bu romanda magik realizm elementlərinin olması haqqında əminliklə danışmağa imkan verən bir sıra izah olunmaz məqamlardır. Onların bəziləri fəvqəltəbii qüvvə kimi qəbul edilmir, daha çox qeyri-real, gündəlik həyatın hədudlarından kənarda qəbul edilə bilər. Onların arasında Hannah və Plum, Balaca Cücə, cənab Finlinin müşayiət etdiyi Milli İntihar Günü gülüş və rəqs kortejinin önündə kütləvi ölüm səhnələri ilə qarşılaşması məqamıdır. Əsərin digər yerləri tamamilə izah olunmaz görünür. Məsələn, Dui üçlüyünün həddindən artıq oxşarlığı, bir-biri ilə qohum olmayan oğlanlar, Sulanın doğma şəhərinə qayıtmasını müşayiət edən ölən quş sürüləri və s. Amma diqqətli oxucu yazıçının müəllif üslubunu

anlayır və başa düşür ki, “Sula” romanı magik realizmin prinsipləri ilə yanaşı həmçinin fantastik elementlərlə də boldur.

Oxucu T.Morrisonun mənəvi müraciəti ilə əlaqəli mistik elementi asanlıqla tanıyır, afroamerikalıların həyat tərzini, onların mifik kosmologiyasının xüsusiyyətlərini, sehrə, möcüzələrə, təbiətin gücünə inamını görür. Simvollar sisteminə şəfaçıların və sehrbazların təsvirləri daxildir ki, bu da afroamerikalı ədəbiyyatı üçün olduqca adi bir elemendir. Fikrimizcə, bu xüsusiyyətlərin məcmusunda T.Morrisonun romanlarının mühüm bünövrəsi, sonrakı romanlarında yeni qüvvə ilə səslənəcək magik realizmin başlanğıcları yaranmışdır.

Afro-Amerika şifahi ənənəsinin bədii potensialı bir zənci əfsanəsinin həlli yolu ilə etnik birliyin keçmişinin axtarışı və özünüdərək probleminin dərk edildiyi “Süleymanın nəğməsi” romanında aydın şəkildə özünü göstərirdi. Bu kitabda T.Morrison ilk dəfə təhkiyənin süjet əsası kimi afroamerikalı mifindən istifadə edir, halbuki uçan afrikalılar əfsanəsinin məzmunu özlüyündə fantastikdir və bütün hekayə üçün uyğun çalar təyin edir. Romanın mühüm bir hissəsini zənci şüurunun səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə dolu epizodlar təşkil edir, məsələn, ruhlara inam, sehr, vudu ritualları və s. Əsərdə xalq musiqi formalarının kəsişməsi, zənci melodiyları əsas texnikaya çevrilir. Bundan əlavə, afroamerikalı şifahi ənənəsinə əlavə olaraq, Morrison romanın bədii quruluşuna xristian mifologiyasına da eyhamlar vurur.

“Süleymanın nəğməsi” romanında yazıçı aydın şəkildə müəyyən edilmiş fəvqəltəbii elementləri realist mətnə daxil etməklə folklor məkanını nəzərəcərpacaq dərəcədə genişləndirir. Məsələn Pilatın atasının ruhunun görünməsi, Sirkinin qeyri-adi yaşı və s. Süjet xətti davamlı olaraq sosial-tarixi müstəvidən əfsanələrə və möcüzələrə doğru irəliləyir, bununla da magik realizmin əsas prinsipini - iki dünyanın bir-birinə nüfuz etməsini reallaşdırır. Fikrimizcə, Morrison bu romanda magik realizmə xas olan avropalı rasionalist biliyinin uğursuzluğunu, xalq-mifoloji təfəkkürlə tanışlıq yolu ilə həqiqəti dərk etmək imkanını qura bilmişdir. Məhz bu mənşə axtarışı qəhrəmanın mənəvi inkişafının

istiqamətini müəyyən edir. Onun son uçuşunda təcəssüm tapmış azadlıq ideologiyası tamamilə mifoloji perspektivə keçir.

Onun yaradıcılıq axtarışları ənənə ilə dialoqun yeni səviyyəyə yüksəldiyi “Cənnət” romanında orijinal bədii həllini tapır. Burada əsasən xristian miflərini yenidən düşünən müəllif təhsil və tərbiyə romanı, qotik və romantik hekayələri sintez edir və ilk dəfə yaradıcılığında utopik romana müraciət edir. Dini utopik icmaların yarı mifik, yarı fantastik məkanında T.Morrison oxucuya tanış olan ruhlar, şəfa verənlər, sehlər, işarələr, yuxular motivlərinin yaşadığı əsrarəngiz xəyallar aləmini yaradır. Eyni zamanda yazıçının cazda əksini tapmış afroamerikalı folkloru və mifologiyası diqqət mərkəzindən uzaqlaşmır. Bu əsərdə də magik realizm bədii dominant kimi qorunub saxlanılır və əsasən müəllifin gözlənilməz qərarları və süjetin fantastik inkişafı hesabına yaranır. Bu kitabda fəvqəltəbiiliyin əsas payı qadın obrazları ilə bağlıdır. Əvvəllər Darinq, Pilat, Tereza, Denver obrazlarında müfəssəl şəkildə işlənmiş qadının sehrli mahiyyəti “Cənnət” romanında özünün ən böyük təsvirinə çatır. Beləliklə, T.Morrison öz işinə münasibətdə davamlılıq və inkişaf nümayiş etdirir.

Yazıçının folklor ənənələrinə sadıqlığı ona Amerika reallığını dərinlən dərk etməyi geniş mədəni və mifoloji kontekstlə, afroamerikalı folklorunun cəlb edilməsi, fəvqəltəbii və möcüzəviliyin ənənəvi elementləri və zənci dünyagörüşünün fantaziyası ilə birləşdirməyə imkan verdi. Ümumiyyətlə, T.Morrison 1970-1990-cı illərin romanlarında özünəməxsus bədii sistem yaratdı. Bu özünəməxsusluq onun bütün romanlarında afroamerikalı folkloru ilə sıx təması və geniş şəkildə istifadəsi idi. Bədii sözə belə yanaşma tərzə ABŞ ədəbiyyatını nəzərəcarpacaq dərəcədə zənginləşdirdi.

NƏTİCƏ

“Toni Morrisonun bədii əsrlərində folklor motivləri” adlı magist dissertasiya işində aşağıda qeyd edilən nəticələ gəlmişik:

1. Afro-Amerika ədəbiyyatında folklor-ədəbi əlaqələri mövzusu Toni Morrison yaradıcılığının aparıcı xəttini müəyyən edir. Onun zənci şifahi xalq sənətinə müraciəti bütün yaradıcılığının ədəbi-bədii qaynaqları hesab olunur. Yazıçı folklora müraciəti ilə müasir Amerika ədəbiyyatında zənci xalq mədəniyyətinin yenidən işlənməsinə təkan vermiş, onun yeni şəkildə formalaşması prosesini müəyyənləşdirmişdir. T.Morrisonun əqidəsinə görə folklor və milli mədəniyyət qara dərilili Amerika yazıçılarının ədəbi əsrlərində yaradıcı şəkildə səmərəli mənbəyə çevrilməlidir. Məhz buna görə də, son illər qaradərili amerikalıların yaradıcılığı folklor motivləri ilə öyrənilir, ədəbi qaynaq və milli zəmin kimi dəyərləndirilir.

Xalq nəğmələri və xalq nağılları, işçi nəğmələr zənci xalqının əsrlərlə ərsəyə gətirdiyi mədəni kod kimi nəsil-dən-nəsilə ötürülür və Amerikaya köçən zənci qulların həyatının bir parçası kimi onları müşayiət edir. Belə nəğmələr ağır xarakteri daşıyır və özündə fiziki cəzaya məruz qalan, qamçılanan qulların iztirabları kimi səslənir. Zənci folklorunun ilkin etnik növləri və formalarına nəzər salsaq buraya ilk növbədə, blüz melodialarını Afrika zəng-cavab üslubu ilə birləşən musiqi janrını təmsil edən, mənəvi duyğuları birləşdirən nəğmələri də görmək olar.

2. Afro-Amerika ədəbiyyatında Toni Morrison yaradıcılığı yeni mərhələ kimi müəyyən olunur. Onun yaratdığı əsrlərdə zəncilərin əsrlərlə istismara məruz qaldığı və heç bir zaman unudulmayan mənəvi əzabları yer alır. T.Morrison bütün yaradıcılığı boyu afro-Amerika mədəniyyəti ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olmuş, yazdığı hər bir əsərində qaldırdığı mövzuları mənəvi-ruhani baxışlarından keçirmişdir. “Tanrı, övladımı qoru” romanı qul həyatından, “Caz” romanı tarix və sosiologiyaya həsr olunmuş afrikan musiqisindən bəhs edir.

T.Morrisonun əsərləri keçən əsrin 80-ci illərində ədəbi tənqiddə sırf estetik baxımdan qiymətləndirilmiş, amerikan poststrukturalizminin mövqeyi ilə təhlil edilmişdir. Yazıçı bu illərdə sosial incəsənətin əleyhdarlarını tənqid etmir, əksinə onlara dəstək olurdusa, 90-cı illərdə artıq yaradıcılıq azadlığında hər hansı məhdudiyyətə qarşı barışmaz münasibətini göstərir. O, romanlarında göstərir ki, qaradəriliyərin mənəvi varlığı, mənəvi azadlığı və kimlik axtarışları qələbə çalmalıdır.

3. Əcdad T. Morrison romanlarının əsas obrazı kimi əsərdən əsərə adlayır və onun yaradıcılıq kredosuna çevrilir. Onun əcdadlarına olan sonsuz inamı və güvəni yazıçı şəxsiyyətinin formalaşmasına təkan vermişdir. T.Morrisonun bütün yaradıcılığında qədim Afrika inancları ilə əlaqəni görmək olar. Belə bir əlaqənin xarakterik xüsusiyyəti afroamerikalı ənənəsi, Afrika qəbilələrinin mifologiyası və folklorunun qorunub saxlanması istəyi ilə bağlıdır. Yazıçının yaratdığı əcdad obrazıyla əcdadlarla bağlı mifoloji və folklor personajları arasında tipoloji oxşarlıqlar bir daha onu sübut edir ki, o, bu problemi mifologiya çərçivəsində öyrənmiş və bədii mətnin əhatə dairəsinə çevirmişdir.

Mifoloji baxımdan əcdad obrazı arxaik miflərin əsas personajı kimi mədəni qəhrəmandır. Məlumdur ki, əcdadlar – mədəni qəhrəmanlar yaradılış miflərində ən mühüm personajlardır. Lakin ədəbiyyatın inkişafı prosesində onların fəaliyyəti çox vaxt yaradılış miflərindən kənara çıxır və ibtidai folklora keçərək əfsanələrdə, heyvan nağıllarında, lətifələrdə və digər rəvayət növlərində mərkəzi personaja çevrilirlər. T.Morrison “Solomonun nəğməsi”, “Sula”, “Sevgili” romanlarında zənci folklorundan gəlmə əcdad obrazına müraciət etmiş və əsərlərinin ideya-mövzu xüsusiyyəti kimi təsvir etmişdir.

4. T.Morrison romanlarında folklor elementləri və müasirlik problemi “Süleymanın nəğməsi” romanının mərkəzi ideyası kimi çıxış edir. Baş qəhrəmanın əcdadlarının vətəninə səfər zamanı mənəvi dirçəlişi, özünəməxsus “mən”ini tapması və bərpası həm mifik obraz kimi, həm də müasir insanın azadlıq istəkləri ilə ahəngdar

səslənir. Əsərdə miflər, əfsanələr və fəvqəltəbii hadisələr real dünyanın problemləri ilə bir arada çıxış edir və əsərə müəllif özünəməxsusluğu qatır. T.Morrison məlum tarixi hadisələrin həqiqətə uyğun şəkillərini təhkiyəyə üzvi şəkildə daxil edir, mifik obrazları gerçəklik kimi təqdim edir. Beləcə, irqi ayrı-seçkilik problemini həm keçmişin, həm də müasirliyin müstəvisində göstərməyə nail olur. O, qaradərili amerikalıların hüquqlarının bərpasını milli kimlik və milli legitimlik problemləri müstəvisində axtarır.

Onun Afrika folklorundan götürdüyü ruhani duyğuların təsviri dözülməz sınaqlara məruz qalan milyonlarla qaradərilin obrazında canlanması ədəbiyyata yeni nəfəs gətirmiş, xüsusi T.Morrison üslubu yaratmışdır. Yazıçı “Sevgili” əsərində dirilmə haqqında zənci mifindən istifadə edərək unutmazlıq və yenidən dirçəliş, mənəvi-ruhani bağların qırılmazlığını, “Ən mavi gözlər” də isə Afrikan folklorundan gəlmə metaforalar, xalq motivləri və insan və dünya haqqında qlobal düşüncələri bir arada milli azlıqların həyat hekayəsi kimi təqdim edir.

Göründüyü kimi zənci folklorunun Amerika xalq mədəniyyətinin ayrıca tərkib hissəsi kimi T.Morrison yaradıcılığına təsiri danılmazdır. Məhz bu səbəbdən T.Morrisonun yaradıcılığında folklorun rolunu nəzərə alarkən zənci şifahi xalq ədəbiyyatını və afroamerikalı düşüncə tərzini də nəzərə almaq önəmlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Analarımızın bağlarını axtararkən. https://wikifaz.icu/wiki/in_search_of_our-mothers%27_gardens
2. Quliyev V. Ədəbiyyat sahəsində Nobel mükafatı laureatları. Bakı: “Kitab aləmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi. 2009. 300s.
3. Gumbatova X. Toni Morrisonun “Tünd mavi gözlər” romanının bədii təhlili// Filologiya məsələləri. 2018, №1, s.376-381.
4. Əhmədova A. Toni Morrisonun poetikası. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. 2017. 148s.
5. Əhməd R. Bir rəngin ədəbi tarixçəsi. // 525-ci qəzet.2014.8 mart. 24s.
6. Mirzəyeva V. Afroamerikalı yazıçıların yaradıcılığında folklor-mifoloji motivlər və magik realizm problemi // İpək yolu. No.3, 2019, s.137-145.
7. Morrison T. Seçilmiş əsərləri. Ön söz və tərcümə Qasımov İ.Ə. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. 2011. 808 s.
8. Morrison T. <https://www.adalet.az/mobil/34612>
9. Morrison T. və Afroamerikalı şəxsiyyətin ardınca <https://az.shinshu-navi.com/toni-morrison-and-the-pursuit-of-an-african-american-identity-68>

Rus dilində:

- 10.Африканцы в странах Америки. Негритянский компонент в формировании наций западного полушария. М.: Наука, 1987. 406 с.
- 11.Вашенко А.В. Фольклор афроамериканцев // История литературы США. <http://american-lit.niv.ru/american-lit/istoriya-literatury-ssha-3/vaschenko-folklor-afroamerikalıcev.htm>

12. Гиленсон, Б.А. Современные негритянские писатели США. М.: Знание, 1981. 203с
13. Гусарова И. В. Литературная традиция в творчестве Афроамериканских писателей последней четверти XX века [Тони Моррисон, Глория Нейлор, Элис Уокер]: Дисс. ... канд. филол. наук. М.: 2003, 203 с.
14. Кофман А.Ф. Проблема “магического реализма” в латиноамериканском романе // Современный роман: Опыт исследования. М.: Наука, 1990, 200 с.
15. Кузьмич Т.В. Творчество Тони Моррисон в контексте литературы США второй половины XX века: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Минск, 2009, 18 с
16. Нитобург Э.Л. Афроамериканцы США. XX век: этноисторический очерк. М.: Наука, 2009, 583 с.
17. Пухнатая С.А. Художественная проза Тони Моррисон [Новые тенденции в современной негритянской литературе США]. Диссертация на соискание ученой степени к.ф.н. М., 1991. 194с.
18. Чугунова С. И. Фольклорные мотивы в художественной прозе Тони Моррисон: Дисс. ...канд. филол. наук. Чита: 2008, 152 с.

Ingilis dilində:

19. Abrahams R. African American Folktales. Pantheon. 1999. 352p.
20. African-American Literature: An Anthology. McGraw-Hill Education. 1997. 495p.
21. Barrow J. African Mythology: Gods, Heroes, Legends and Myths of Ancient Africa. Independently published. 2020. 102p.;
22. Belcher S. African Myths of Origin. Penguin Classics. 2006. 448p
23. Bloom H. Toni Morrison's Song of Solomon. Chelsea House Pub. 1998. 246p.
24. Bloom H. Toni Morrison's Beloved. Chelsea House Pub. 1998. 223p.

25. Clayton M. *African Mythology: Captivating Myths of Gods, Goddesses, and Legendary Creatures of Africa*. Independently published. 2019. 104.
26. Clayton M. *African Myths and Egyptian Gods: A Captivating Guide to African Mythology and Gods of Ancient Egypt*. Independently published. 2020. 224p.
27. Du Bois W. E. B. *The Souls of Black Folk*. 2010. 156p.
28. Evans M. *Black Women Writers [1950-1980]: A Critical Evaluation*. Ancho. 1984. 576p.
29. Editors Ch.R. *African Mythology and Folklore: The Origins and History of Legends and Myths across Africa*. Independently published. 2020. 111p.
30. Etinde-Crompton Ch. *Langston Hughes: Jazz Poet of the Harlem Renaissance*. Enslow Publishing. 2019. 104p.
31. Gale C.L. *A Study Guide for Richard Wright's "Bright and Morning Star"*. Gale. 2016. 105p.
32. Harris T. *Fiction and Folklore: Novels Toni Morrison*. Univ Tennessee Press. 1993. 240p.
33. Higgins T.E. *Religiosity, Cosmology and Folklore: The African Influence in the Novels of Toni Morrison*. Routledge. 2011. 164p.
34. Interview with Toni Morrison // *The Massachusetts Review*. Vol. 36, No. 3 [Autumn, 1995], p. 455-473
35. Jackson J.G. *Was Jesus Christ a Negro? and The African Origin of the Myths & Legends of the Garden of Eden*. Martino Fine Books. 2015. 130p.
36. Kwadwo Osei-Nyame Jnr. *African Myths and Tales: Epic Tales*. Flame Tree Collections. 2019. 480p.
37. Kwada A. *African folktales, fables and legends*. 2018. 98p.
38. Morrison T. *Beloved*. London: Vintage. 2004. 321p.
39. Morrison T. *What Moves at the Margin: Selected Nonfiction*. University Press of Mississippi. 2008. 212p.

40. Morrison T. Song of Solomon. Knopf Doubleday Publishing Group. 2004. 352p.
41. Morrison T. Tar Baby. Vintage. 2004. 320p.
42. Morrison T. The Bluest Eye. Perfection Learning. 2009. 380p.
43. Malone J. Steppin' on the Blues: The Visible Rhythms of African American Dance. University of Illinois Press. 1996. 312p.
44. Myers E.P. Langston Hughes, Poet of His People. Garrard Pub Co. 2000. 144p.
45. Mambroll N. Analysis of Richard Wright's Bright and Morning Star. // Literary Theory and Criticism. MAY 8, 2021
46. Morrison: 'I want to see a white man convicted for raping a black woman' // The Guardian. 20 Apr. 2015. <https://www.theguardian.com/books/2015/apr/20/toni-morrison-race-relations-america-criminal-justice-system>
47. Rooks J. African Mythology: The Folklore and History of Ancient Africa. Self Publisher. 2020. 453p.
48. Reporter's Notebook \ The Atlantic. August 27, 2015. <https://www.theatlantic.com/notes/2015/08/toni-morrison-wasnt-giving-bill-clinton-a-compliment/402517/>
49. Solomon B. Critical Essays on Toni Morrison's Beloved: Toni Morrison's Beloved. Twayne Publishers. 1998. 336p.
50. Skemer D. "Toni Morrison Papers open to students, scholars at Princeton University Library". <https://www.princeton.edu/news/2016/06/08/toni-morrison-papers-open-students-scholars-princeton-university-library>
51. Stepto R.B. From Behind the Veil: A Study of Afro-American Narrative. University of Illinois Pres. 1991. 248p.
52. Stark N. African Mythology. 2017. 142p.
53. The Harlem Renaissance. Perfection Learning. 2001. 144p.
54. Tate C. Black Women Writers at Work. Continuum Intl Pub Group. 1984. 305p.
55. Walker A. The Color Purple. Open Road Media. 2011. 306p.

